

JAARMAGAZINE OVER WATERLINIES, VESTINGEN, FORTEN EN BUNKERS IN NEDERLAND

2020

W FORT!

+16
PAGINA'S
Stelling van
Amsterdam
& Nieuwe
Hollandse
Waterlinie

NEDERLAND

Linieland

ONTDEK HET
VERBORGEN VERLEDEN

Bruisende
vestingsteden
PARELS VAN DE
WATERLINIES

Schuitje varen
DOOR DE BEEMSTER

EN VERDER ATLANTIKWALL TOEN EN NU | LEVE DE LIEFDE |
ROMEINEN IN NEDERLAND | FORTEN NA DE OORLOG | EIGENZINNIGE BOUWKUNST |

Colofon

Fort! is een uitgave van Stichting Liniebreed Ondernemen.

Fort! presenteert een eigentijds aanbod van recreatieve, culturele en zakelijke mogelijkheden in waterlinies, vestingen, forten en bunkers in Nederland.

Stichting Liniebreed Ondernemen

Rijksstraatweg 7b, 3631 AA

Nieuwersluis.

info@liniebreed.nl,

www.liniebreedondernemen.nl,

www.forten.nl

REDACTIE

Hoofdredacteur Juke van Niekerk

Bladmanager Titia de Zeeuw

Eindredacteur Liesbeth Maas

Redactieleden Elinor Archer,
Frans Bosscher, Liesbeth Maas,
Floor Schrijvers, Sietske de Vet en
Titia de Zeeuw.

Art direction & vormgeving

MediaMind Creative BV en

Fier.media

Lithografie Grafimedia Amsterdam

Druk en papier Habo Da Costa

drukt Fort! CO₂-neutraal op

FSC-gecertificeerd papier.

Lezersservice info@liniebreed.nl

Fort! Magazine is mede mogelijk gemaakt door de Nieuwe Hollandse Waterlinie en Stelling van Amsterdam en wordt ondersteund door de BankGiro Loterij.

In dit nummer

4 Vrienden in de waterlinie

Met een salonboot door de Beemster

10 Forten na de oorlog

Van gevangenis tot speelplek

14 De zachte onderbuik

Kleine stellingen met grote prestaties

17 Leuk om te weten

18 Romeinen in Nederland

Op pad langs de Limes

20 Camera loopt!

Interview met kersverse regisseur Nils Verkooijen

25 SPECIAL 16 PAGINA'S

Hollandse Waterlinies in de spotlights

42 Architectonische hoogstandjes

De pracht van de Zuiderwaterlinie

44 De Atlantikwall
Kustverdedigingslinie vol verhalen

50 Zeg ja!
Trouwen op een fort

52 Wees welkom
Charmante vestingsteden

58 Een warme deken
Forten in de winter

Woord vooraf

Op het moment dat ik dit voorwoord schrijf is het akelig stil op Fort Nieuwer-sluis, waar het kantoor van Liniebreed Ondernemen zich bevindt. De fazant laat zich dagelijks zien en bekoort met een schorre roep zijn nieuwe liefde. De buizerd vliegt 's morgens fier voor me uit en eerder deze week buitelde de ijsvogel vrolijk langs de fort-wal. Die rust en ruimte zijn voor de natuur fantastisch, maar de forten hebben jou als bezoeker de afgelopen maanden zeer gemist. Ik ben gigantisch blij dat het Corona-virus steeds meer wordt ingedamd en dat als gevolg hiervan de forten per 1 juni geleidelijk zijn opengegaan - uiteraard met inachtneming van de regels.

In de afgelopen jaren heeft de herbestemming van de Nederlandse forten en waterlinies een grote vlucht genomen. Talloze forten kregen nieuwe functies, prachtige gebouwen werden voor iedereen toegankelijk.

Het is een genoegen en een eer om deze stenen ridders met hun unieke aanbod keer op keer aan de man te mogen brengen.

De fortenbranche staat inmiddels goed op de kaart van recreërend en cultuur-minnend Nederland. En ook van de BankGiro Loterij, die afgelopen februari besloot om de promotie van forten, vestingen en waterlinies te ondersteunen met een schenking. Ik ben dankbaar voor die erkenning en steun: de forten horen erbij en zijn een prima alternatief voor een ballenbak of terrasje in de stad. Zeker nu, want op en rond onze forten is er ruimte genoeg.

Dit fonkelnieuwe extra dikke Fort! Magazine met een vrolijk en gevarieerd overzicht van aantrekkelijke uitjes, doet mijn hart, en ik hoop ook het jouwe, sneller kloppen. Laat je inspireren. Een bezoek begint vaak al met een van de vele routes die door het linielandschap voeren, ook de tocht naar een fort toe is al een mooi avontuur. Dus ga op pad, pak de fiets of trek je wandelschoenen aan en kom langs!

Juke van Niekerk

Directeur Stichting Liniebreed Ondernemen

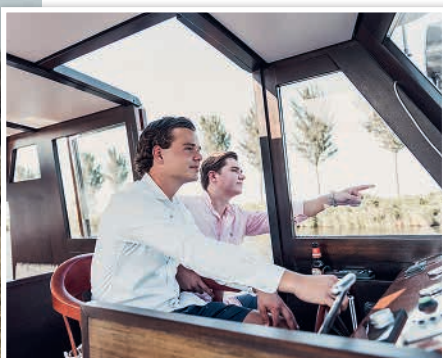

Heren van de waterlinie

Vier vrienden varen door een prachtig landschap langs historische forten. Met de zon op het hoofd en een glas rosé in de hand. FORT! doet verslag.

Vroeg in de middag verzamelen Stijn (18), Pepijn (17), Jeroen (20) en Olivier (19) zich bij het startpunt: Fort Resort Beemster. Dit voormalige militaire fort is getransformeerd tot wellnesscentrum. Eveline Colijn, manager van het resort, geeft een korte rondleiding. De jongens zijn verbaasd: “Wat een luxe, dat verwacht je van buiten niet.” We starten met een lunch in de buitenlucht, tussen de metersdikke muren van het fort. De zon schijnt uitbundig: een ideale dag voor een vaartocht. Onze boot ligt aangemeerd bij Fort aan de Middenweg, eveneens in de Zuidoostbeemster, op ongeveer vier kilometer afstand. Eerst nemen we nog een kijkje in het fort. Alles is nog in originele staat, zoals de schietnissen voor de kanonnen en de munitiekamers. Maar ook de slaapzalen waar de militairen vroeger met z'n twintigen in één ruimte sliepen. Eveline vertelt dat deze zalen binnenkort waarschijnlijk kamers van een Bed & Breakfast worden.

De vrienden nemen het roer graag even over.

We lopen Fort aan de Middenweg in, waar de temperatuur flink lager ligt dan buiten.

IN DE VERTE BLAAT EEN SCHAAP, VERDER IS HET STIL

Lachend: “Dat wordt niet zo krap als vroeger hoor, je hebt dan de hele zaal voor jezelf alleen.”

Vakantiegevoel

Eveline legt uit dat dit fort onderdeel is van de Stelling van Amsterdam, UNESCO Werelderfgoed. De Stelling is een waterlinie die tussen 1880 en 1914 rond Amsterdam is aangelegd. De linie bestaat uit meer dan veertig forten en een geavanceerd water-managementsysteem van kades, dijken en sluizen. Om de hoofdstad goed te kunnen verdedigen, was het mogelijk om het polderland onder water te zetten, met de forten als sterke keten eromheen. Straks varen we langs nog twee andere forten van deze imposante waterlinie.

Tijd om aan boord te gaan! In het Noordhollandsch Kanaal ligt een luxe salonboot op ons te wachten. Vrolijk worden we begroet door kapitein Nic. Hij stuurt de boot in westelijke richting. De jongens bestellen een rosé, voor een echt vakantiegevoel. Ze proosten. “Lekker, zo’n goed glas wijn op het water!”, vindt Pepijn. In de verte blaait een schaap en horen we een tractor, verder is het stil. “Wat is het hier rustig”, zegt Olivier, de stad lijkt nu echt ver weg”.

Mensenhanden

Eveline wijst naar rechts. “Zien jullie dat het land daar veel lager ligt? We varen nu door de Beemster, dat was ooit één groot meer. In de 17de eeuw

De soldaten konden de wasbakken omkiepen, zodat het vuile water wegstroomde.

Alle originele bordjes zijn er nog.

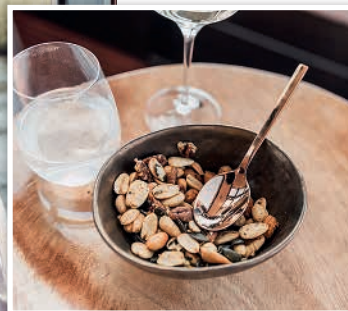

Fort aan de Middenweg

Bijzonder aan dit fort is de wasruimte voor de soldaten. Via een ingenieus systeem wordt regenwater gereinigd, vóór het in de wasbakken terechtkomt. De wasbakken zelf kun je omkiepen, zodat het vuile water wegstroomt.

Er zijn plannen om het fort te transformeren tot een Bed & Breakfast. De originele details, zoals de wasbakken, zullen hierbij zoveel mogelijk intact blijven.

Aandachtig luisteren
de vrienden naar de
ontstaansgeschiedenis
van de Beemster.

Fort Resort Beemster

Fort Resort Beemster is een wellnesscenter en hotel in een gerenoveerd fort. Het heeft verschillende baden en sauna's, zoals de panoramische sauna. Slapen kan in de luxe kamers of suites, eten in restaurant Poterne of het wellnessrestaurant. Wil je ook langs forten varen? De salonboot in dit artikel is het hele jaar door te boeken voor privévaartochten. De boot beschikt over een compacte keuken waarin verse gerechten worden bereid. fortresortbeemster.nl

is het helemaal droog gepompt, zodat boeren het land konden bebouwen. Ook de Beemster staat op de lijst van UNESCO Werelderfgoed. Het staat symbool voor hoe Nederland door mensenhanden is ontstaan."

**"IK ZIE DE
KANONNEN!"**

Rechts van ons doemt een groene heuvel op. Dit is Fort aan de Jisperweg. Het fort is nog helemaal intact, maar niet toegankelijk voor het publiek. Op de kruising van het Kanaal en de Beemsterringvaart slaan we rechtsaf. Dan legt Nic de boot even stil. Voor ons ligt Fort Spijkerboor, een van de grootste forten van de Stelling, en regelmatig open voor publiek. De jongens klimmen op het dak van

de kajuit om het beter te kunnen zien. "Ik zie de kanonnen!" roept Jeroen. We varen terug naar Fort Resort Beemster, soezerig van de rosé en de zon. "Kunnen we niet gewoon hier blijven slapen?" vraagt Stijn loom. Eveline moet hem teleurstellen: "Vanavond zitten we helaas al vol." Wie weet een volgende keer? •

Ontdek ons watererfgoed thuis en in het veld!

Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden regelt het lokale en regionale waterbeheer in Midden-Nederland. Wij zijn er voor veilige dijken, schoon oppervlaktewater en droge voeten.

Sluizen, stuwen, gemalen, dijken; ons gebied telt honderden van deze cultuurhistorisch waardevolle elementen. Veel daarvan speelden een rol in de waterlinie. Ons waterschap wil dit watererfgoed behouden en waar mogelijk versterken.

Bijvoorbeeld de 700 jaar Oude Sluis in Nieuwegein. Die staat bol van de historie, maar speelt óók nog steeds een belangrijke rol in het waterbeheer. Het was eeuwenlang de belangrijkste aanvoerrote van water voor de Oude én de Nieuwe Hollandse Waterlinie vanuit de Lek.

Ook ontwikkelden we waterbergingsgebied Blokhoven, waar we maar liefst tien Olympische zwembaden water kunnen opslaan, om wateroverlast in Schalkwijk te voorkomen. Maar het is ook een prachtig natuur- en recreatiegebied, waar je het onder water zetten van land kunt beleven. Net zoals dat in 1940 en 1945 gebeurde.

Ontdek ons watererfgoed en fiets langs kanalen, sluizen en limietpalen van de waterlinie. Kijk voor alle routes en meer op hdsr.nl/waterlinie.

HOOGHEEMRAADSCHAP
**DE STICHTSE
RIJNLANDEN**

HET VERGETEN VERLEDEN

Na de Tweede Wereldoorlog was het over en uit voor de militaire rol van de forten. Maar wat gebeurde er vervolgens met al deze bouwwerken?

Historici zien het keer op keer gebeuren: generaal bereiden zich altijd voor op de vorige oorlog. Dat was wel heel duidelijk toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Eeuwenlang had de vaderlandse defensie vertrouwd op de waterlinies. En ook in de meidagen van 1940 stond een deel van West-Nederland blank. Waar kennelijk geen of onvoldoende rekening mee was gehouden, was een nieuw wapen: het gevechtsvliegtuig. Daarmee vlogen de Duitsers probleemloos over de watervlaktes heen. Ze dropten parachutisten bij Den Haag en gooiden bommen op Rotterdam, in het hart van het gebied dat de waterlinies moesten verdedigen. Vesting Holland was niet meer.

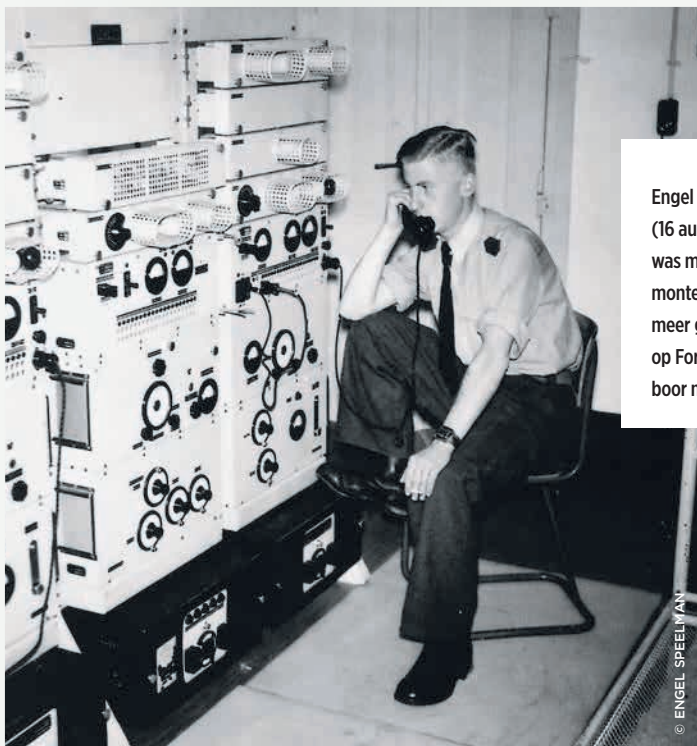
Gevangenissen

Maar wat doe je met de vele forten, vestingen en schansen die deel uitmaken van de waterlinies? Op de forten stonden bomvrije gebouwen met enorm dikke muren - gemetseld of van beton. Die sloop je niet zomaar. Nu is er niemand meer die dat in z'n

hoofd zou halen. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is er groeiende belangstelling voor de bijzondere verhalen van de waterlinies. Veel van de forten hebben een nieuwe bestemming gekregen, van wellnesscentrum tot kantoor, van opslag van wijn en kaas tot educatief centrum, van bierbrouwerij tot oefenlocatie van de Mobiele Eenheid.

Wat gebeurde er voordat het zover was? Dit deel van het verleden lijkt te zijn vergeten. Een kleine rondgang leert dat veel forten wel degelijk in gebruik waren. Meteen na de oorlog zijn op tientallen forten NSB'ers, Nederlandse SS'ers en andere collaborateurs gevangen gezet. Op Fort Honswijk zaten ook de drie Duitse oorlogsmisdadigers Kotalla, Aus der Fünt en Fischer korte tijd vast, voor- ➔

SLOOP VAN
DIE DIKKE
MUREN
WAS NIET
EENVOUDIG

Engel Speelman
(16 augustus 1933)
was militair radio-
monteur en onder
meer gestationeerd
op Fort bij Spijker-
boor na WOII.

© ENGEL SPEELMAN

© THEO PERK

© CAROLINE WESTDUK

Op Fort bij Rijnauwen
worden jaarlijks de ver-
zetstrijders herdacht die
door de Duitsers op het
fort zijn gefusilleerd.

Op sommige forten stap je zo het verleden in. Alsof de laatste gebruikers er net zijn uit gelopen en alles hebben achtergelaten.

HEEL
GESCHIKT
VOOR
OPERATIES
ZONDER
POTTEN-
KIJKERS

Zweetje

BOUWVERBOD

Door de Kringenwet uit 1814 mocht er in de wijde omgeving van forten niet gebouwd worden. Ook het planten van bomen was niet toegestaan. Zo konden soldaten vanaf de forten de vijand van grote afstand zien aankomen. Terwijl de steden groeiden, bleven de forten als oases van rust behouden. De Kringenwet is pas in 1963 ingetrokken.

dat ze naar de koepelgevangenis van Breda gingen. Fort bij Spijkerboor bleef ook na de berechting van de NSB'ers een gevangenis, nu voor jongens die weigerden om te vechten in de zogenoemde politionele acties in Nederlands-Indië. Na schatting weigerden vier- tot zesduizend soldaten naar Indië te gaan. Ze kregen daarvoor jarenlange gevangenisstraffen.

Undercover

Na 1950 kregen sommige forten een functie als wapen- en munitieopslagplaats of als werkplaats om verouderde munitie te ontmantelen, zoals Fort bij Rijnauwen. Door de afgelegen ligging leverde dit weinig gevaar op voor mensen in de omgeving. Sommige forten, bijvoorbeeld Fort de Bilt, kregen een schietbaan, waar leden van de Nationale Reserve, militairen en de politie met handvuurwapens oefenden. Op Fort bij Abcoude lag een noodvoorraad verbandmiddelen, op Werk aan Bakkerskil en Fort Altena lagen militaire goederen, van munitie tot duikerspakken, opgeslagen. Altena was ook een geheime locatie voor de training van undercover agenten door de Binnenlandse Veiligheidsdienst, de voorloper van de AIVD. Andere forten, zoals Fort bij Vechten, werden oefenterrein voor speciale eenheden en de technische dienst van het leger. Op Fort

bij Rijnauwen bijvoorbeeld, oefenden mariniers en genietroepen in het bouwen van noodbruggen en het afvuren van antitankwapens.

Koude Oorlog

In de loop van de jaren vijftig kregen forten een rol in de Koude Oorlog met de Sovjet-Unie en z'n satellietlanden in Oost-Europa. In 1952 werd op Fort bij Spijkerboor een radarstation van de Royal Air Force gebouwd. Technici van de Britse luchtmacht verbleven van 1952 tot 1958 op het fort om het station te bedienen; ze luisterden het vijandelijke vliegverkeer af. Even verderop, op Fort bij Edam, werd een constructie van staal en beton in de grond gebouwd. Het was vermoedelijk een nagebouwde anti-tankversperring uit Roemenië. De Amerikaanse CIA trainde hier vijf Roemeense geheim agenten om dergelijke installaties in hun thuisland te saboteren. Erg succesvol zijn ze niet geweest. Vier werden snel na

aankomst opgepakt en geëxecuteerd, de vijfde slikte een cyaanhalpil.

Bescherming

Veel forten kregen na 1952 ook een rol in de Bescherming Bevolking (BB). Deze organisatie was opgericht om de Nederlanders voor te bereiden op een nieuwe wereldoorlog, waarin atoomwapens zouden worden ingezet. De BB was een grote organisatie met een brandweer-, eerstehulp- en reddingsdienst, en een dienst voor de bescherming tegen aanvallen met kern-, biologische en chemische wapens. Aanvankelijk kende de BB 112 kringen, na 1961 waren dat er nog 45. Elke kring had een atoombestendige commandopost waarvan de meeste nieuw werden gebouwd. In enkele kringen werden echter bestaande gebouwen aangepast. Zo werd in Utrecht een Duitse bunker verbouwd tot commandopost. Dat gebeurde ook in Fort Nieuwersluis. Een vleugel van dit fort verbouwde de BB tot een commandopost die gas- en luchtdicht te maken was. Er waren werk- en slaapruidten en noodvoorraden voor 45 mensen. Zij konden twee weken volledig afgesloten van de buitenwereld in de post verblijven. De BB is in 1986 opgeheven. De taken gingen over

naar de brandweer en het Rode Kruis. Van de commandopost in Fort Nieuwersluis is veel bewaard gebleven, zoals de telefooncentrale en ook de fietsen waarmee bij stroomuitval de ventilatie draaiende kon worden gehouden.

Spannende speelplaats

Waar forten geen nieuwe functie kregen, maakten jongeren uit de omgeving er speel- en ontdekkingssoorten van. Dat gebeurde bijvoorbeeld met Fort bij Hinderdam, niet ver van Weesp. Dat het officieel verboden terrein was, maakte het alleen maar spannender om ernaartoe te gaan. De Unie van Watertoeristen bouwde er in de jaren zestig nog een aanleg- en zwemsteiger. Nu heeft de natuur vrij spel op het fortterrein. Het is een belangrijke overwinteringslocatie voor vleermuizen. Door de rust zijn ook andere forten uitgegroeid tot belangrijke natuurgebiedjes. •

LUCHTWACHT

Tussen 1950 en 1968 was er in ons land een netwerk van 276 luchtwachtposten. Vrijwilligers speurden de lucht af naar vijandelijke vliegtuigen. Voor de helft van de posten waren speciale torens gebouwd, de andere helft kwam op bestaande gebouwen, zo ook op enkele forten. De post op Fort Pannerden, een klein gebouw, bestaat nog.

VRIJWILLIGERS

Voor de organisatie van de Bescherming Bevolking waren 200.000 mensen nodig.

Op het hoogtepunt waren er 165.000; het merendeel was vrijwilliger. Ondanks een grondige wervingsactie lukte het niet om de organisatie compleet te krijgen.

Klaar voor de toekomst

TWEE STELLINGEN
VERNIEUWD

Twee kleine stellingen in de delta verdedigden de ‘zachte onderbuik’ van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met de vestingen Hellevoetsluis, Brielle en Willemstad zetten ze een slot op de achterdeur. Vrijwilligers en bedrijven maken de verhalen zichtbaar.

Vestingwerken Hellevoetsluis

Fort Noorddijk

'WIE VOORNE HEEFT,
HEEFT HOLLAND'

De Hellevoetse kustbatterij
'Kazerne Haerlem'.

Het oude centrum van
vesting Brielle.

STELLING VAN DE MONDEN DER MAAS EN VAN HET HARINGVLIET

Dan heb je heel Holland met waterlinies goed afgegrensd tegen aanvallen over land, blijken er aan de zee kant nog zwakke plekken te zijn. Voorne was zo'n gebied waar een vijand binnen kon sluipen. Om te voorkomen dat die het eiland als springplank zou gebruiken voor een aanval op Holland, is de 'Stelling van de monden der Maas en van het Haringvliet' aangelegd. De al bestaande vestingen Brielle (aan de Maas) en Hellevoetsluis

(aan het Haringvliet) waren de steunpunten aan beide uiteinden van deze kleine stelling, die dwars over Voorne liep. Met Fort aan den Hoek van Holland voor bescherming van de Maasmond. Napoleon maakte al een begin met de bouw van twaalf batterijen en een systeem om het midden van Voorne onder water te kunnen zetten. Nadat de stelling door de Vestingwet (1874) deel werd van de verdediging van Holland, zijn de forten Penserdijk

en Noorddijk gebouwd. Van april t/m oktober verzorgt de stichting Verdedigingswerken Hellevoetsluis rondleidingen over de Hellevoetse kustbatterij 'Kazerne Haerlem'. Een fietsroute brengt je langs de locaties van de stelling. Grote wens van de stichting is een permanent informatiecentrum over de stelling in Fort Noorddijk, dat nu niet in gebruik is. Kijk op fronttaal.info voor meer informatie. •

STAD VAN DE
VADER DES
VADERLANDS

Het Oude Stadhuis in Willemstad.

Spelkisten laten de Zuiderwaterlinie leven.

Fort Sabina

Duitse observatiebunker
van de Atlantikwall.

STELLING VAN HET HOLLANDSCH DIEP EN HET VOLKERAK

Waar het Hollands Diep zich splitst in het Haringvliet en het Volkerak ligt Willemstad. Inderdaad, de stad van Willem van Oranje. Hij liet het dorpje Ruigenhil in 1583 verbouwen tot een vestingstad om de Spanjaarden tegen te houden. Ruim twee eeuwen later versterkten de Fransen de verdediging van de Zuid-Hollandse eilanden met onder meer de forten Sabina en De Hel. In 1874, met de opname in de Vesting-

wet, kwam de volgende uitbreiding. De 'Stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak' werd aangelegd om te voorkomen dat vijandelijke schepen via het Volkerak Holland in konden varen. De stelling, onderdeel van de Zuiderwaterlinie, bestond uit de vestingsteden Willemstad en Klundert, en de forten Sabina, De Hel, Prins Frederik Hendrik, Bovensluis en Buitensluis. Drie forten zijn de afgelopen twintig jaar gerestaureerd, met de vierde

wordt snel begonnen. Ook de unieke geschutstoren die de Fransen bouwden met IJsselsteentjes, is hersteld. In het Mauritshuis in Willemstad is een bezoekerscentrum gevestigd met een canokamer over de militaire geschiedenis van stad en regio. Spelkisten op de forten brengen mysterieuze, spannende verhalen tot leven. Fiets- en wandelroutes leiden je langs (delen van) deze bijzondere stelling. Meer info op uitinwillemstad.nl. •

Leuk om te weten

In Maastricht is boven én onder de grond veel bewaard gebleven. Bezoek het ondergrondse gangstelsel, wandel langs de vestingwerken of laat je rondleiden op **Fort Sint Pieter**. Shoppen doe je in hippe winkels en boetiekjes, terrassen zijn er in overvloed.

Ontdek de Zuiderwaterlinie op de fiets! Rijd langs mooie vestingsteden en verborgen hoekjes met het **Zuiderwaterlinie-routeboekje**. Wil je dit boekje hebben? Mail dan naar info@zuiderwaterlinie.nl. De eerste tien inzendingen ontvangen een exemplaar.

*In tijden van oorlog konden militairen brede stroken land tot kniehoogte **onder water** zetten: voor soldaten, voertuigen en paarden te diep om doorheen te waden; voor boten te ondiep om overheen te varen.
Twee vliegen in één klap!*

In het Grebbelinie Bezoekerscentrum op Fort aan de Buursteeg **duik je in de geschiedenis van de Grebbelinie**. Deze slinger van forten en liniedijken tussen Rhenen en Spakenburg beschermde ons land meer dan tweehonderd jaar.

Fort Westoever (Stelling Den Helder) heeft een biercafé, twee escaperooms en vaartochten met authentieke Helderse vletten.

Vestingsteden beschermden burgers tegen aanvallen en indringers van buitenaf. Wanneer er oorlog woedde, woonde iedereen binnen de wallen en was de stad zelfvoorzienend.

Soldaten deden vroeger hun behoefte op een gemak, **privaat, poepdoos** of poepkist: een houten bank met een gat erin. Eronder stond een beerton.

Binnen de krijgsmacht vervulden vrouwen vroeger logistieke functies als marktenster of wasvrouw. Elke compagnie had één 'waschvrouw'.

Om haar enige status te geven, was zij op de forten **doorgaans getrouwd met de (onder)officier**.

Tijdens een mobilisatie bestond het beddengoed voor soldaten uit **twee lakens** (wekelijks om beurten in de was), een paardendecken en een strozak.

*Fort de Batterijen (Nieuwegein) heeft een fijn **terras aan het water**. Geniet van speciaalbieren, op hout gegaarde pizza én muziekoptredens.
Kinderen vermaken zich met trampoline, boomhut en spelletjes.*

ALPHEN AAN DEN RIJN

In het themapark Archeon staan gereconstrueerde Romeinse gebouwen. Het Archeologiehuis Zuid-Holland heeft een uitgebreide expositie over de Limes.

VOORBURG

Forum Hadriani. Dat was de naam van Voorburg in de Romeinse tijd, een stad met een badhuis, winkels en een stadsmuur. In Park Arentsburgh wordt dit verleden zichtbaar gemaakt.

ZWAMMERDAM

Waar nu Zwammerdam ligt, was vroeger castellum Nigrum Pullum.

DE MEERN

Castellum Hoge Woerd staat op de plaats van het oude castellum. Hier vind je het best bewaarde Romeinse schip ter wereld, inclusief inventaris.

GRENSLINIE HERONTDEKT

De Romeinse

Limes

Langs de Rijn lag 2000 jaar geleden de Romeinse Limes. Musea, replica's van forten en apps doen het grootste archeologische monument van Nederland herleven.

Nederlanders bouwden waterlinies om vijanden tegen te houden, Duitsers de Atlantik-wall. Ver voor hen hadden de Romeinen de Limes, een verdedigingslinie en grens dwars door Europa. Van de Zwarte Zee tot de Noordzee, grotendeels langs de Donau en de Rijn. In ons land volgde de Limes de oude loop van de Rijn, van Lobith tot Katwijk langs de Kromme Rijn en de Oude Rijn. De Limes – wat grensgebied of grensweg betekent – was een keten van ommuurde kampen (castella) en legioensbases (castra). De gemiddelde afstand tussen de castella was 6,5 kilometer. Tussen de castella stonden wachttorens op 500 tot 1500 meter afstand van elkaar. Naar schatting

waren er elke honderd meter minstens vijf soldaten voor de bewaking van de Limes.

Al die soldaten zorgden voor veel bedrijvigheid. Bij de castella ontstonden dorpen met alles erop en eraan: winkels, werkplaatsen, herbergen, theaters, badhuizen en bordelen. Schepen zorgden voor de bevoorrading, want behalve grenslijn was de Rijn een belangrijke transportroute. De vele scheepsresten die zijn gevonden, getuigen daarvan. De schepen vervoerden handelsgoederen, voedsel en bouwmaterialen. Over de grensweg werden de spullen naar hun eindbestemming gebracht.

UNESCO

Halverwege de derde eeuw begon het

FORT BIJ VECHTEN

Een ruimtelijk kunstwerk visualiseert Castellum Fectio, dat is herontdekt bij de bouw van het Waterliniefort.

ARNHEM

In stadsdeel Meinerswijk is het fort dat hier bij de Rijn stond, zichtbaar gemaakt.

OMMEREN

Gouden munten en werktuigen vertellen de Romeinse historie in streekmuseum Baron van Brakell.

NIJMEGEN

Noviomagus was de hoofdstad van de regio, basis van een legioen. Hoe het dagelijks leven eruitzag, is te zien in Museumpark Oriëntalis. De Bastei heeft muurresten uit de Romeinse tijd.

© MUSEUM HET VALKHOF

Wandelen

ROMEINSE LIMESPAD

Dit Lange Afstands Wandelpad (LAW) van 275 kilometer voert je langs herbouwde wachttorens en castella, en langs musea met opgegraven voorwerpen. Van Katwijk aan Zee tot Venten, net over de grens in Duitsland, wandel je door steden, polders, natuurgebieden, over dijken en jaagpaden, langs forten en molens.
Info: wandeln.net.nl/limespad

Fietsen

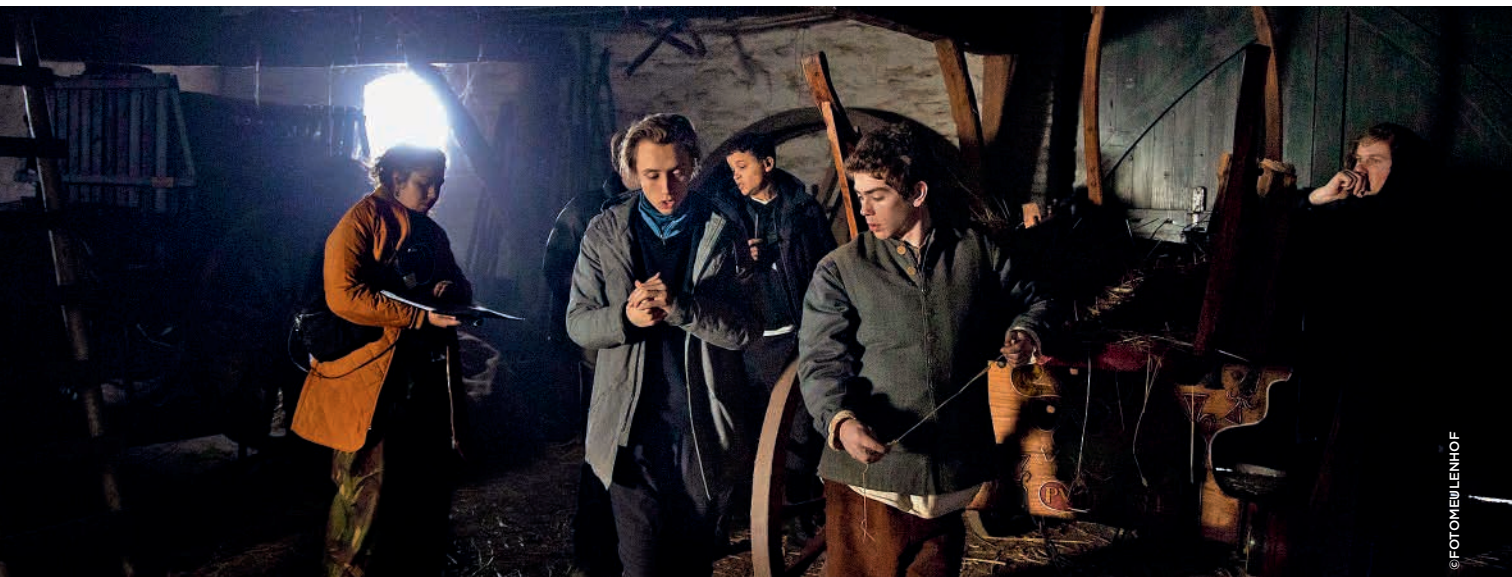
ROMEINSE LIMESROUTE

Je kunt ook langs de Limes fietsen. Tussen Katwijk aan Zee en Bergen Dal bij Nijmegen is een bewegwijzerde route van 220 kilometer. In de ANWB Fietsgids Romeinse Limesroute is de tocht opgedeeld in 6 etappes van 27 tot 46 kilometer. De gids bevat routebeschrijvingen, geschiedenisverhalen en tips voor horeca. Info: nederlandfietsland.nl/limesroute

mis te gaan langs de Limes in onze contreien. Na overstromingen en pest-epidemieën werden castella uiteindelijk ontruimd. De bouwwerken langs de Limes verdwenen om bijna tweeduizend jaar later weer ontdekt te worden. De laatste decennia vinden archeologen op tal van plekken restanten van de Limes, waardoor de geschiedenis van de Romeinse aanwezigheid in ons land weer tot leven komt. Nederland en Duitsland hebben een aanvraag ingediend bij UNESCO om delen van de Neder-Germaanse Limes op de Werelderfgoedlijst te plaatsen; in dit deel van de Limes zijn er 44 locaties met bijzondere restanten in de bodem. In 2021 neemt UNESCO een besluit over de aanvraag. • Meer weten? Kijk op romeinen.nl

© SMOU-WHITE-FOTOGRAFIE

© FOTOWEIJLENHOF

ZONDEVLOED, DEBUUTFILM VAN NILS VERKOOIJEN

OUDE HOLLANDSE WATERLINIE IN DE HOOFDROL

Hij was al bekend van films als Achtstegroepers huilen niet, Spijt!, Michiel de Ruyter en Knielen op een bed violen, maar nu heeft de jonge Nils Verkooijen – hij is 23 – ook zijn regiedebuut gemaakt.

Zondvloed heet de korte film die hij maakte. Een verhaal over een boerengezin dat in het Rampjaar 1672 geconfronteerd wordt met het bevel hun kostbare grond onder water te zetten om het Franse leger tegen te houden.

Via een vriend die afkomstig is uit Haastrecht, dat in de Oude Hollandse Waterlinie ligt, kwam Nils in contact met de stichting Struinen en Vorsen. De stichting, die het plattelandstoerisme in het Groene Hart bevordert, gaf hem de opdracht om het scenario te schrijven en de regie te doen van Zondvloed.

Er ging een compleet nieuwe wereld voor hem open, aldus Nils. “Ik had natuurlijk wel van het Rampjaar gehoord, maar van de waterlinies wist ik niks. Het klinkt ook wel wat stoffig. Maar toen ik me erin verdiepte, raakte ik gefascineerd. Ik kwam zoveel spannende verhalen tegen.” ➔

©CEDRIC VELDHUIS

1672

RAMPJAAR

Op zee een supermogendheid, maar bestuurlijk een zootje. De jonge Republiek der Verenigde Provinciën kwam in 1672 in oorlog met Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen. Om het Franse leger van Lodewijk XIV tegen te houden, werd in allerijl een strook land tussen de Biesbosch en de Zuiderzee onder water gezet. Het was het begin van de Oude Hollandse Waterlinie.

Met een historische boerderij in het Boerenbondsmuseum in Gemert, lukte het de makers van Zondvloed om de sfeer van 1672 op te roepen.

Een van die verhalen werkte hij uit voor de film. “Als je over oorlogen leest, gaat het vaak over wat regenten en prinsjes deden. Ook bij de waterlinies. Wat ik tegenkwam, was dat er onder boeren veel verzet was tegen de onderwaterzettingen. Het is ook niet niks om je boerderij, die misschien al generaties in de familie is, op te moeten offeren. Dat dilemma wilde ik laten zien.”

Maar als je dan dat verhaal hebt, moet je nog wel de geschikte decors vinden om het in beeld te brengen. “Een gigantische uitdaging”, zegt Nils. “Maar het is gelukt.” Hij vond een oude boerderij in het Boerenbondsmuseum in het Brabantse Gemert. Samen met attributen uit andere musea en kostuums lukte het om een 17de-eeuwse sfeer op te roepen. Het museum had ook nog een gehoornde koe om het beeld compleet te maken. De zoektocht naar een locatie voor het geïnundeerde land ging een stuk

makkelijker. De vriend die het project in gang zette, wist dat bij zijn geboorteplaats een stuk land lag waar molenaars trainen om water weg te pompen. “De waterlinie was daar goed na te bootsen, ook al is het maar een stuk van 6000 vierkante meter. Met waadpakken zijn we er doorheen gelopen om te zoeken naar de juiste hoek, zodat je als kijker toch het idee hebt dat je naar een enorme watervlakte kijkt.” Het regiedebuut is Nils goed bevallen. “Ik weet natuurlijk hoe het werkt bij een filmproductie, maar als regisseur was ik overdonderd door de vele beslissingen die ik moest nemen. Het was wel heel cool om te doen. Het was ook fijn om het met een team van jonge mensen te maken. Die kennen nu ook de geschiedenis van de waterlinies.” Nu de rest van Nederland. Zondvloed zal te zien zijn in waterliniemusea en diverse forten. Ook gaat de film naar festivals, waaronder het Nederlands Film Festival in Utrecht. •

De film is gemaakt in het kader van de viering van het 350-jarige bestaan van de Oude Hollandse Waterlinie in 2022. De productie van Zondvloed is financieel mogelijk gemaakt door de provincies Zuid-Holland en Utrecht, het Prins Bernhard Cultuurfonds Utrecht en Zuid-Holland, Stichting Bisdom van Vliet, Hoogheemraadschap Stichtse Rijnlanden en de gemeenten Krimpenerwaard, Molenwaard en Gorinchem.

Bolwerk van samenwerking

agv.nl/subsidie

Een goed plan, een flinke dosis enthousiasme en volharding van stichting Uiteraard Uitermeer waren net niet genoeg om de oude keerkom van Fort Uitermeer en het naastliggende terrein in ere te herstellen. Het ontbrak nog aan fondsen om de restauratie te financieren. Waterschap Amstel, Gooi en Vecht bood de kans om dit project van grote cultuurhistorische waarde te subsidiëren. De cirkel was rond, en hoe! In 2019 is de oude keerkom teruggegraven en zijn nieuwe paden en bruggetjes rondom de keerkom aangelegd. Fort Uitermeer schittert wederom als trots onderdeel van de Hollandse Waterlinie, prachtig gesitueerd langs de Vecht bij het Naardermeer.

Heeft u ook een project in ons beheergebied dat past bij de cultuur en historie van ons water of bij waterrecreatie? Kijk dan op onze website naar de voorwaarden om in aanmerking te komen voor subsidie: www.agv.nl/subsidie. Hier kunt u ook beoordelen of uw project binnen ons beheergebied valt. Het waterschap kijkt met belangstelling uit naar initiatieven die ons waterrijke gebied nog mooier maken dan het nu al is.

 **waterschap
amstel gooi en vecht**

waterschapagv

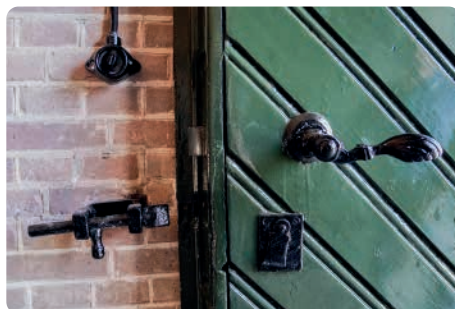
@waterschapagv

@waterschapagv

Hoe verzeker je de verdedigingslinies van vroeger?

Forten, kazematten en bunkers legden het fundament van Nederland zoals wij dat nu kennen. Het waren ankerpunten in de verdedigingslinies tegen onze vijanden. Tegenwoordig zijn het publiek toegankelijke rustpunten met een vaak educatieve en recreatieve functie. Plaatsen om je in te beelden hoe het leven ooit was of om te reflecteren op je eigen strijd in het heden. Om dit robuuste erfgoed te behouden voor de toekomst, heeft Donatus een unieke fortenverzekering ontwikkeld. Met specialistische bouwkundige en verzekeringstechnische kennis inventariseren, taxeren en verzekeren wij deze robuuste monumenten zorgvuldig. Zodat iedereen kan blijven genieten van hun standvastigheid.

donatus

verzekert kerken en monumenten

Kennis maken met Donatus? Bekijk www.donatus.nl of bel 073-5221700.

DE HOLLANDSE WATERLINIES

DE STELLING VAN AMSTERDAM & DE NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE
IN DE SCHIJNWERPERS

MOOI LINIEDUO
BIJNA WERELDERFGOED?

OP DE PEDALEN
LANGS ALLE HIGHLIGHTS

HET GROEIT EN BLOEIT
OP EN ROND DE FORTEN

Stelling van Amsterdam
UNESCO WERELDERFGOED

NIEUWE HOLLANDSE
WATERLINIE®

UNESCO EN DE LINIES

De Hollandse Waterlinies op de Werelderfgoedlijst.
Feit of fictie? Binnenkort valt het besluit.

Het is een bijzonder jaar voor de Hollandse Waterlinies. Dit najaar wordt bekend of de Nieuwe Hollandse Waterlinie – als uitbreiding op de Stelling van Amsterdam – op de UNESCO Werelderfgoedlijst wordt geplaatst. In 1972 werd deze bekende erfgoedlijst in het leven geroepen door UNESCO, de culturele organisatie van de Verenigde Naties. Er bestaan drie soorten erfgoed: cultureel-, natuurlijk erfgoed en een combinatie van beiden. Elk jaar worden er monumenten toegevoegd aan de lijst: unieke en onvervangbare erfgoederen die van waarde zijn voor de hele wereld. Inmiddels zijn het ruim 1100 monumenten in 167 landen; van de Chinese Muur tot de molens op Kinderdijk. Het Koninkrijk der Nederlanden heeft tien werelderfgoederen.

Michelinster

Wordt de nominatie toegekend, dan staan de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie samen op

de Werelderfgoedlijst als de 'Hollandse Waterlinies'. Deze status levert veel voordelen op. Allereerst internationale erkenning van het unieke Nederlandse erfgoed, vergelijkbaar met een Michelinster voor restaurants. Daarnaast is het een goede stimulans voor het toerisme. Minstens zo belangrijk is dat Nederland zich hiermee verplicht tot de bescherming, het behoud en de ontwikkeling van de waterlinies, zodat volgende generaties er ook van kunnen genieten.

Holland en Amsterdam

Waarom is uitbreiding met de Nieuwe Hollandse Waterlinie interessant voor UNESCO? De Stelling van Amsterdam staat toch al op de erfgoedlijst sinds 1996? Dat klopt, maar samen vormen ze een mooi duo. Ze zijn verwant aan elkaar, maar ook verschillend. Eerst de verschillen, zoals de ligging: de Nieuwe Hollandse Waterlinie strekt zich uit van het IJsselmeer tot de Bies-

**BEIDE WATERLINIES ZIJN
UNIEK. SAMEN VORMEN ZE
EEN MOOI DUO**

WORDT NEDERLANDS ERFGOED STRAKS WERELDERFGOED?

bosch, terwijl de Stelling in een grote cirkel om Amsterdam ligt. Ze beschermden allebei een ander gebied. De Nieuwe Hollandse Waterlinie verdedigde de vesting Holland – het economisch en bestuurlijk hart van Nederland. De Stelling werd zeventig jaar later gebouwd, speciaal om Amsterdam te verdedigen. Als de Nieuwe Hollandse Waterlinie zou vallen, konden het leger, de regering en het staatshoofd zich alsnog terugtrekken in onze hoofdstad. En er is nog een verschil: de militaire werken van de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn opgetrokken uit baksteen, die van de Stelling uit beton.

Baksteen versus beton

Toen de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden gebouwd tussen 1815 en 1870, was baksteen de norm. Maar met de uitvinding van de brisantgranaat in 1885 bleken zelfs de dikste bakstenen niet opgewassen tegen dit verwoestende explosief. De bouw van Fort bij Abcoude, het eerste fort van de Stelling, was net in volle gang. Het roer moest om: de forten rond Amsterdam zouden van beton worden vervaardigd.

Omdat er in de Europese architectuur

weinig gebouwen bestaan van ongewapend beton, zijn de forten van de Stelling in bouwkundig opzicht van grote historische waarde. Ze laten de overgang zien van bakstenen bouwwerken naar sterkere staal- en betonconstructies.

Strengere eisen

Naast deze verschillen hebben beide linies ook veel overeenkomsten. Een systeem van sluizen, dijken, kanalen, rivieren en gemalen in combinatie met hoogteverschillen in het land zorgde ervoor dat polders onder water konden worden gezet en de vijand op afstand bleef. De Hollandse Waterlinies zijn uniek op basis van de volgende drie hoofdkenmerken: strategisch gebruik van het landschap, slim watermanagement en militaire versterkingen. UNESCO noemt dit de 'Outstanding Universal Value'. De Stelling van Amsterdam kreeg op basis van deze unieke waarde de Werelderfgoedstatus in 1996. Nederland stelt nu voor om de Nieuwe Hollandse Waterlinie hieraan toe te voegen waardoor het verhaal van deze unieke waarde nog beter kan worden verteld. Binnenkort wordt bekend of UNESCO het hiermee eens is. •

UNESCO- KERNWAARDEN

De Hollandse Waterlinies zijn om drie redenen genomineerd voor de UNESCO Werelderfgoedlijst.

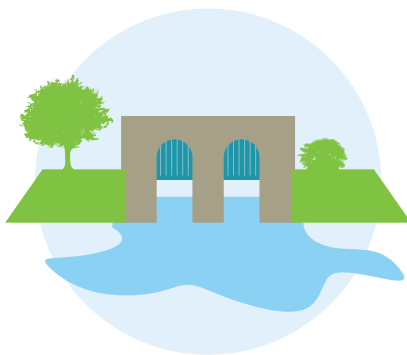

STRATEGISCH LANDSCHAP

Als je het niet weet, dan zie je het niet. Maar wie goed kijkt, ontdekt iets opvallends in het linieland-schap. Langs de Stelling van Amsterdam is het terrein, in een gordel rond de hoofdstad, vol reliëf. Dankzij hoogtes en laagtes en de aanleg van dijken, was het mogelijk om het gebied te inunderen. De Nieuwe Hollandse Waterlinie – van Weesp tot Werkendam – markeert eveneens de grens tussen hoog en laag land. Maar ook die van een dichter bebouwde (veilige) kant en een open (onveilige) zijde. Voor het behoud van een vrij schootsveld mocht er ten oosten van de hele Nieuwe Hollandse Waterlinie niet worden gebouwd. Je kunt het goed zien in het landschap, zeker nu je weet waar je op moet letten.

WATERMANAGEMENT

In het strategische landschap ligt een ingenieus stelsel van sluisen, kanalen, dijken en dammen waarmee het lager gelegen land in tijden van nood onder water kon worden gezet. Inundatie. Een slimme manier om de vijand op veilige afstand te houden. De techniek van inunderen is in de loop van de tijd steeds verfijnder en vernuftiger geworden. Dijken en kades konden het water keren. Inundatiekanalen regelden het watertransport. Sluisen, dammen, duikers en gemalen zorgden ervoor dat het water tot kniehoogte zou stijgen. Te diep voor man en paard, te ondiep voor boten. Samen vormen de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie een complex en tegelijkertijd briljant watermanagementsysteem, dat nergens anders in de wereld bestaat.

MILITAIRE WERKEN

Op zwakke plekken, zogeheten ‘accessen’, moesten militaire versterkingen de waterlinie verdedigen. Denk aan een fort, batterij (klein fort), kazemat (bomvrije ruimte met schietgaten) of groeps-schuilplaats (onderkomen voor soldaten). Deze objecten bevonden zich op hoger gelegen delen in het landschap die droog zouden blijven bij inundatie. Maar ze werden ook aangelegd op strategische plekken waar wegen, spoorlijnen en rivieren elkaar kruisten. Hoe imposant deze militaire werken ook zijn, voor UNESCO zijn ze minder belangrijk. Forten en bunkers zijn immers niet uniek in de wereld. Dat neemt niet weg dat deze robuuste monumenten zeer indrukwekkend zijn, vooral van dichtbij.

POP-UP RESTAURANT STERKWATER

Eten aan lange tafels in een spannende historische omgeving; bij SterkWater beleef je een bijzondere culinaire avond. Het reizende restaurant slaat op verschillende plekken langs de Nieuwe Hollandse Waterlinie en Stelling van Amsterdam zijn kampement op. Elke keer wordt het menu - vol streekproducten - aan-

gepast aan de desbetreffende locatie. De linies en forten komen tot leven in gerechten en sterke verhalen. Pierre et les Optimistes spelen swingende gypsy jazz. SterkWater was eerder op Fort Lunet II en Fort bij Abcoude en reist verder langs de linies. Op de website sterkwater.nl staan de komende edities.

FIETSEN LANGS DE LINIES

Pak de fiets en trap van de Stelling naar de Linie of andersom. Een of meer dagen eropuit, alles is mogelijk.

Vijf vrije dagen zijn al genoeg voor een fietsvakantie langs de Hollandse Waterlinies. Via deze langeafstandsfietsroute ontdek je zowel de forten, de sluizen en de vestingen van de Stelling van Amsterdam als die van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Stel je al fietsend voor hoe het land onder water gezet kon worden om het rijke westen onbereikbaar te maken voor de vijand. De Stelling ligt rond Amsterdam, de Nieuwe Hollandse Waterlinie strekt zich uit van Muiden tot de Biesbosch. Al fietsend ontdek je het verhaal van beide linies.

Praktisch

Je start in Abcoude en eindigt na 242 kilometer in Gorinchem. Tip: laat de auto thuis en pak de trein, want je fietst van station naar station. Maak je de tocht op eigen gelegenheid? Lees dan de tips voor leuke overnachtingsadressen en horecagelegenheden onderweg. Kamperen op een fortterrein of luxe overnachten in een fort, de keus is aan jou. Boek je een kant-en-klaar arrangement, dan zijn overnachtingen en bagagevervoer voor je geregeld. Weinig tijd? Kies dan voor één dagetappe. Download

de kaart en gps-track op waterliniefietsroute.nl.

Highlights langs de Stelling

Eerst kom je langs Fort Abcoude: het oudste vestingwerk van de Stelling, opgetrokken uit baksteen. Langs het riviertje het Gein fiets je door open weides naar Fort Nigtevecht: een oase in de natuur. Het fort fungeert als gedenkplaats, maar je kunt er ook neerstrijken voor een kop koffie of thee.

Via de Vecht rijdt je naar Fort Uitermeer, waar je je op het terras van Paviljoen

Uit & Meer kunt laven aan een hapje en drankje met uitzicht op de rivier. De volgende stop is vlakbij: het vestingstadje Weesp. Dat zijn dus heel veel highlights in relatief weinig fietskilometers.

Muiden: een must

Een extra dag in Muiden is een must, want er is veel te zien. Leuk weetje: Muiden maakt deel uit van beide waterlinies. Slenter door de oude straatjes en kijk vanaf het terras naar de boten die de sluis in- en uitvaren. In het Muider-slot ga je terug naar de tijd van Graaf Floris V. Stap op de boot naar het onbewoonde Forteiland Pampus en laat je rondleiden door een gids. Tijd over? Ga langs bij het bezoekerscentrum in Fort C. Gefeliciteerd, nu heb je alle bezienswaardigheden van Muiden gezien.

Vechtplassen

Voorbij de oude vesting Naarden, onderdeel van de Hollandse Waterlinie, fiets je door het prachtige plassengebied. Als je op zoek bent naar een bijzondere kampeerplek, zet dan je tent op bij Fort Spion. Of rijd verder door de polders naar het kampeerterrein bij Fort aan de Klop, in het (noorden van) de stad Utrecht. Ten zuiden van de provincie-

© HUNK DE KOCK

stad ligt het Waterliniemuseum, waar je alles te weten komt over de waterlinies. Rustige weggetjes brengen je naar de Plofsluis – die echt kon ontploffen – en het historische Vreeswijk.

Lek, Linge en Waal

In het stroomgebied van de Lek kom je tijd te kort: een buitenexpositie op Fort Honswijk, een theetuin bij Werk aan de Korte Uitweg en een bierbrouwerij bij Fort Everdingen. Via de Diefdijklinie fiets je het kleinschalige landschap van de lieflijke Linge in. Groot is het contrast met de brede en snelstromende Waal. Bezoek Slot Loevestein, maak een lus door het Brabantse land en vaar met het veer naar Gorinchem, waardig eindpunt van deze fietsroute. •

© MARINA KEMP

© CAROLINE WESTDIJK

© MIN. VAN BEELD GORINCHEM

HAPPEN & TRAPPEN

Liever één dag op pad? Ga dan eens happen en trappen. Het concept is eenvoudig én lekker. Kies een route, reserveer en meld je bij de start. Je krijgt een routebeschrijving mee en dan begint het grote genieten. Eerst koffie met gebak, dan een stukje fietsen. Al snel is het tijd voor een voorgerecht. Bij de volgende stops krijg je respectievelijk een kop soep, een hoofdgerecht en een nagerecht, telkens in een ander restaurant.

Drie tips voor een waterlinie-arrangement (40-50 km):

- **Waterlinie fiets-experience;** zie hieronder.
- **Langs Linge en Waterlinie;** vanaf vestingstad Gorinchem langs de Linge naar Fort Asperen.
- **Beleef de Biesbosch;** vanaf Fort Bakkerskil door de Biesbosch met Biesbosch MuseumEiland.

WATERLINIE FIETS-EXPERIENCE

Fiets langs forten, sluizen en loopgraven van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Start bij het Waterliniemuseum op Fort Vechten en smul onderweg van vijf verschillende gerechten (47 km). Reserveren via happenentrappen.nl/waterlinie.

DE WATERLINIES

3 X UITGELICHT

Lekker eten, een museumpje pakken of overnachten op een fort. De linies bruisen, dus maak je keuze.

OVERNACHTEN

1. Overnachten op **Fort Resort Beemster** in een luxe kamer of suite, ingericht door een interieurdesigner en met een prachtig uitzicht over de fortgracht. Hier kun je logeren combineren met ontspannen in de spa & wellness.
2. Wandel, fiets of vaar in het plassen-gebied en overnacht op **Fort Spion** in een remise, legertent of bomvrij wachthuis. Er is ook een mini-camping.
3. **Fort Vuren** is een echte trekpleister aan de rivier de Waal. Slaap in een echte bunker, B&B, tent of fortlodge. Voor een hapje en drankje kan je terecht in de Fortwachterij met knusse huiskamer.
4. Op **B&B Fort Bakkerskil** kun je overnachten in de voormalige kruutkamer, de ziekenboeg of officierskamer. Met ontbijt en lunch op een sfeervol terras.

ETEN

1. **Fort bezuiden Spaarndam** herbergt **Café Terras Fort Zuid**. Drink een drankje op het terras aan het water, smul van een BBQ op een zomerse avond, of vaar een stukje met de fortsloep.
2. **Fort bij Hoofddorp** is net geopend na een langdurige restauratie. **Restaurant Vis aan de Linie** presenteert de lekkerste vis uit de Nederlandse wateren. In de winkel bestel je een visje 'to go', of haal je een picknick voor in het fortpark.
3. **Restaurant Céline op Fort Jutphaas** is een fine dining restaurant voor lunch en diner met een mooi terras aan het water.
4. **Batterij onder Poederoijen** is omgetoverd tot **Brasserie De Buurman**. Proef van de lokale en biologische producten, binnen in de fortwachterswoning of buiten op het terras.

MUSEA

1. Bekijk de eigentijdse tentoonstelling van het unieke luchtoorlogsmuseum 'ARG 1940-1945' op **Fort bij Veldhuis**. Aangrijpende verhalen brengen de WOII-historie tot leven.
2. Waan je in de middeleeuwen op **kasteel Muiderslot**, omgeven door 17de-eeuwse siertuinen en vestingwallen. Ontdek de boeiende geschiedenis over water als vriend en vijand in het ondergrondse Waterschild.
3. Op **Fort Nieuwersluis** is een museum over het gebruik van het fort tijdens de Koude Oorlog. Bezoek diverse ruimtes van de commandopost of ervaar met een hooren-zie-spel (hoorspel mét kijken) hoe een oefening van de Bescherming Bevolking verliep.
4. **Fort Honswijk** is een groot openluchtmuseum. Bezichtig de permanente buiten-expositie; via 22 doeken reis je langs de forten en (inundatie)werken van Houten tot Culemborg. Voor kinderen is er een leuke en leerzame speurtocht.

KIJK VOOR ACTUELE OPENINGSTIJDEN
OP **STELLINGVANAMSTERDAM.NL** EN
NIEUWEHOLLANDSEWATERLINIE.NL

BELEEF 3X DE VESTINGDRIEHOEK

Met het veer van Riveer hop je in de zomer heen-en-weer over de Waal tussen Gorinchem, Woudrichem en Slot Loevestein. Samen vormen ze de Vestingdriehoek, belangrijke schakel in de Hollandse Waterlinie. Ooit beducht door de vijand, nu in trek voor een dagje uit. Met een dagkaart kun je zo vaak overvaren als je maar wilt.

Gorinchem

Vroeger vormde het middeleeuwse stadje een vrijwel onneembare vesting voor de vijand. Nog steeds ademt Gorinchem met zijn wallen, bastions en kanonnen een en al historie. De Vestingwandeling van 5 kilometer doet alle highlights aan, van Tolhuis tot Dalempoort. Te koop bij de VVV voor 3 euro.

Loevestein

Voordat Slot Loevestein, gebouwd in de 14de eeuw, onderdeel was van de Hollandse Waterlinie, fungeerde het onder meer als staatsgevangenis. Rechtsgeleerde en schrijver Hugo de Groot zat er gevangen. In 1621 wist hij op miraculeuze wijze te ontsnappen door zich in een boekenkist te verschuilen.

Woudrichem

Goed om te weten: inwoners van Woudrichem noemen hun stadje liever 'Woerkum'. Heb je de oude gevels al gezien? En de gezellige haven? Dan is het tijd voor Brasserie Zus. Zet je tanden in een vers broodje of een salade. Overnachten in Kazemat Zus, een echte kruithelder, kan ook. Gegarandeerd stil.

Check de
vaartijden
op riveer.nl.

© MINISTÈRE VAN BEELD

De Dalempoort in Gorinchem.

BELEEF 3X DE FORTENLANDROUTE

Ontdek al fietsend de forten van de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met de Fortenlandroute (38 km) raak je niet uitgekeken, want onderweg zie je behalve forten ook mooie natuurgebieden en oude vestingstadjes zoals Muiden, Naarden en Weesp. Pak de fiets, geniet en beleef de linies.

Muiden

Eerst kom je langs Fort C, waar Bezoekerscentrum Vesting Muiden is gehuisvest. Snuffel rond bij de VVV en laat je in het museum informeren over alle ins en outs van beide waterlinies. In Fort C, ofwel Muizenfort, vind je ook escaperoom De Cryptograaf. Spannend uitje na afloop van de fietstocht.

Naarden

Naarden staat met zijn stadspoorten, vestinggracht en dubbele muren bol van de historie. Stal je fiets, slenter door de straatjes en bezoek de 15de-eeuwse Grote Kerk, midden in de vesting. Kijk omhoog, verwonder je over de prachtige plafondschilderingen of beklim de toren. 's Zomers elke dag open.

Weesp

Voordat je Weesp inrijdt, kom je langs Fort Uitermeer. Pauzeren op deze fantastische plek is een must. Terwijl je uitkijkt op de Vecht kun je in Paviljoen Uit & Meer genieten van een drankje, een lekker stuk taart of een heerlijke lunch. Een plek, midden in de natuur, die je niet snel vergeet.

NATUUR

LANGS DE LINIES

Toen soldaten de waterlinies verlieten, transformeerden forten in natuurpleils. Boswachter Tineke Harlaar vertelt.

DAG SOLDATEN, WELKOM NATUUR!

Hoewel de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam zijn aangelegd als strategisch bolwerk, gebeurde er in de loop der tijd iets wat niemand had kunnen bedenken: toen het leger vertrok, kwam er prachtige natuur voor in de plaats. “De biodiversiteit van het linieland-schap was een onbedoeld neveneffect”, laat Tineke Harlaar weten. De boswachter van Staatsbosbeheer heeft diverse natuurgebieden in de provincie Utrecht onder haar hoede. En daar liggen ook de forten van de Hollandse Waterlinies.

Kleine eilandjes

Tineke legt uit hoe die biodiversiteit is ontstaan. “De forten werden aangelegd in lager gelegen land van veen en klei. Omdat de forten hoog en droog moesten liggen, werd tijdens de bouw veel zand aangevoerd. In de buurt van een rivier gebruikte men ook klei als verhoging.” Door die verschillende bodemsoorten ontstond er een gevarieerde vegetatie. “Zand geeft immers een andere ondergroei dan klei of veen”, zegt Tineke. “Ook het verschil in hoog-laag, nat-droog en schaduw-donker droeg bij aan een speciaal klimaat voor plant en dier. Toen de forten hun militaire functie verloren, veranderden ze in geïsoleerde eilandjes waar dieren en planten zich in alle rust konden ontwikkelen.”

Dooiermos

Het hart van een boswachter gaat sneller kloppen als je begint over planten en dieren. Zo ook dat van Tineke als ze vertelt over de begroeiing rondom de forten. “Korstmos is echt een buitengewoon verschijnsel. Eigenlijk is het een samenwerking tussen een schimmel en

een alg. Omdat korstmossen houden van zandgrond, bomen en bakstenen, gedijen ze goed op en rond de forten. En het leuke is, je ziet korstmos alleen als je weet dat het bestaat.” Bij Fort Edam groeien er zo’n 18 soorten en bij Fort Ruigenhoek maar liefst 99. “De opvallendste soort is dooiermos, met van die gele vlekken; iedereen herkent dit. Maar wie heeft er ooit gehoord van licht muggestrontjesmos, stoffig schorssteeltje of kleine kalksteenwrat?”

Dassenfamilie

In en rond de forten leven ook bijzondere dieren. Tineke vertelt enthousiast over een dassenfamilie die zich heeft gesetteld bij Fort Rijnauwen. “De dassen komen van de Utrechtse Heuvelrug en breiden zich vanuit het fort verder uit naar Amelisweerd. Hun hoofdvoedsel, regenwormen, vinden ze in het lager gelegen land. Dassen maken graag ondergrondse burchten en daar hebben ze hoger gelegen land voor nodig. Een fort is voor hen dus een ideale locatie.” Dassen vormen een uitzondering, maar vleermuizen vind je vrijwel in ieder fort. “Ze hebben behoefte aan stille en

koele ruimtes. Een fort is voor hen de perfecte plek om in te overwinteren. En het fortterrein gebruiken ze graag als kraamkamer en foerageerplek.”

Grote diversiteit

Tineke wil tot slot nog het Waterliniep pad benoemen. “Als je dit pad loopt, dan kom je door veel laaggelegen gebieden met plassen, sloten en rivieren. Omdat je ook hoger en droger gelegen landschappen aandoet, zie je onderweg een grote verscheidenheid aan landschappen. En dat zorgt er weer voor dat je er veel verschillende planten- en diersoorten kunt tegenkomen. In het linielandschap is de afgelopen honderd jaar veel veranderd, maar langs het Waterliniep pad vind je gelukkig nog steeds veel gebieden waar de natuur vrijwel onaangetast is.”

KORTINGSACTIE WATERLINIEPAD

Het Waterliniep pad is 350 km wandelplezier en volgt de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Dit Lange-Afstand-Wandelpad loopt van Volendam naar Dordrecht langs forten, vestingen, sluizen, kanalen en prachtige natuur. Bestel de gids tot 1 november 2020 met **korting voor € 17** (normaal € 22,85) via webshop.wandelnet.nl, gebruik de couponcode **Hollandse Waterlinies**.

EROPUIT

TIPS VOOR JONG & OUD

VOOR
KIDS

WATERLINIEMUSEUM: LEUK ÉN LEERZAAM

In dit museum in Bunnik kom je alles te weten over de verdedigende kracht van water en de Romeinse geschiedenis van het fortterrein. Zeker doen: de virtuele parachutesprong die je zo'n honderd meter in de lucht brengt, en de speurtocht Het Avontuur van Fort bij Vechten. Rondom het fort zijn er veel speelmogelijkheden, alsook verschillende wandelingen met weetjes en opdrachten. Eind 2019 is het Waterliniemuseum verkozen tot meest kindvriendelijke museum van Utrecht. waterliniemuseum.nl

NATUUR BELEVEN OP FORT K'IJK

Fort K'IJK en is een van de bezoekerscentra van de Stelling van Amsterdam. In een audiotour nemen de stemmen van de bos- en fortwachter je mee op een interactieve reis door de natuur en het landschap van deze verdedigingslinie. Er is een knusse theeschenkerij (ook met koffie). Rond het fort liggen uitgestrekte weilanden waar vele vogelsoorten zich thuis voelen. fortkijk.nl

WAPENS EN MUNITIE IN HEMBRUG MUSEUM

Het Hembrug Museum vertelt het verhaal van de wapen- en munitiefabriek die vanaf het eind van de 19de eeuw tot 2003 op het Hembrugterrein in Zaandam gevestigd was. Het was het militaire logistieke hart van de Stelling van Amsterdam. Wandel langs de foto-expositie Schot in de Roos. Combineer je museumbezoek met een rondleiding over het terrein of drink wat in Lab-44. hembrugmuseum.nl

FORTENFESTIVAL

Elk jaar wordt in de nazomer het Fortenfestival georganiseerd. Een meerdaags evenement met een hoofdrol voor de forten, vestingsteden, kastelen en bunkers van de tien water-

linies die Nederland rijk is. In 2020 vindt het festival plaats van **zaterdag 5 t/m zondag 13 september**. In deze periode zijn er op en rond de forten allerlei **activiteiten voor jong en oud**: festivals, buitenfilms, theatervoorstellingen, kunsttentoonstellingen, workshops en rondleidingen. Uiteraard kun

VOOR
KIDS

IN HET RIVIEREN- LANDSCHAP: FORT PANNERDEN

Vijf verdiepingen onder de aarde, met een prachtig uitzicht vanaf het dak: dit fort is uniek. Voor elke leeftijd is hier wat leuks te doen. Zoals Expeditie Pannerden (vanaf 4 jaar) waarin je het geheim van soldaat Willem ontdekt. Of de escaperoom in de donkere gangen van het fort (vanaf 12 jaar, reserveren is nodig). Ook is er, voor alle leeftijden, een audiotour vol boeiende fortverhalen. fortpannerden.eu

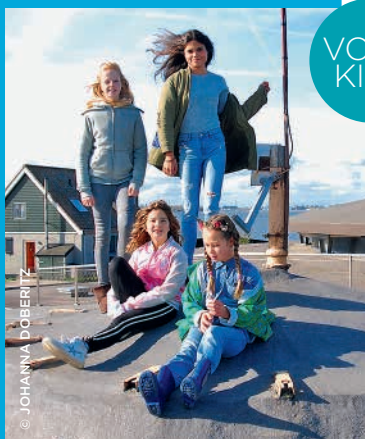

WATERLINIE WANDELTOCHT

Dit wandelevenement werd in 2019 voor het eerst georganiseerd en was meteen een groot succes. Zet je wandelschoenen dus alvast maar klaar en noteer zaterdag 31 oktober 2020 in je agenda, want dan is het weer tijd om het Utrechtse waterlinielandschap te verkennen. Er zijn vijf routes door stad en natuur die in lengte variëren. Bijzonder is dat je bij daglicht begint en in de avond eindigt; de forten zijn dan fraai uitgelicht. Onderweg is er muziek, straattheater en eten en drinken. Door mee te lopen steun je ook nog eens het Diabetes Fonds. waterliniewandeltocht.nl

FAMILIEPRET OP FORTEILAND PAMPUS

Alleen al de reis ernaartoe is een feestje: met de boot vanuit Muiden of Amsterdam naar dit onbewoonde eiland midden in het IJmeer. De multimediale en interactieve tentoonstelling in het fort, Het Verhaal van Pampus, vertelt de rijke historie van het eiland. Die gaat terug tot de VOC-tijd, toen schepen op weg naar de Oost voor Pampus kwamen te liggen. Niet te missen is Het geheime Wapen van Amsterdam, een route met boeiende informatie over de Stelling van Amsterdam. Hoogtepunt: de virtuele ballonvaart die je honderd jaar terug in de tijd werpt, en je over de forten, batterijen, dijken en sluizen van dit werelderfgoed laat vliegen. pampus.nl

VOOR
KIDS

je overal wat **eten en drinken**, de terrassen zijn geopend. Vooral wandelend of op de fiets is het linielandschap op z'n mooist. Of huur een bootje en geniet vanaf het water van het prachtige linielandschap. Zaterdag 12 en zondag 13 september staat het festival in het teken van het **Open Monumenten**

Weekend. De meeste forten die normaal gesproken gesloten zijn, openen dan hun deuren voor het publiek. Kijk voor de volledige programmering op fortenfestival.nl.

GEPOST OP INSTAGRAM

De mooiste waterliniefoto's
van onze Instavolgers

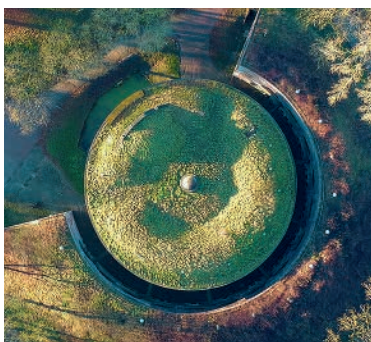
♥ 👁 📍 @jurjen66

Voor de verbreding van het Lekkanaal is deze kazemat in Nieuwegein verplaatst en in een gekantelde positie neergezet.

♥ 👁 📍 @sandraengels73

Fort bij Nigtevecht heeft een terras en een gedenkplaats, waar overledenen herdacht kunnen worden.

♥ 👁 📍 @dreamyourtrip

De toren van Fort Everdingen vanuit de lucht. Hier worden nu biervaten opgeslagen van bierbrouwer Duits & Lauret.

♥ 👁 📍 @Boswachter_eveline

Verborgen in de Beemster ligt het grootste fort van de Stelling van Amsterdam: Fort bij Spijkerboor.

♥ 👁 📍 @life.through.the.seasons

Bij Fort aan de Drecht ervaar je het linielandschap met de fortgracht en verstilde natuur.

♥ 👁 📍 @j01anda

Deze Rijkshulpeschutsluis, vooral bekend als Spuisluis, is nu een van de schilderachtigste plekjes van het dorp Vreeswijk.

♥ 👁 📍 @dutchdroneviews

Fort Panterden ligt prachtig gelegen op een landpunt bij de splitsing van Rijn, Waal en Panterdensch Kanaal.

FORT EVENEMENTEN

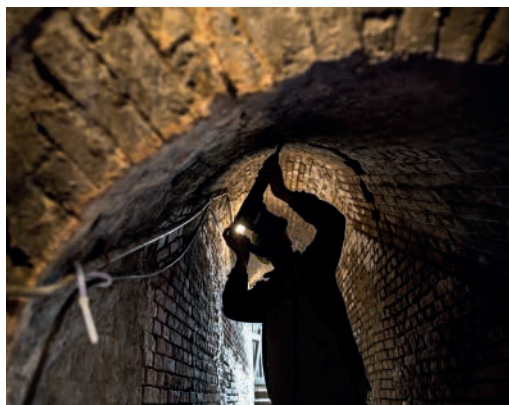
Leuke fort-activiteiten die wél kunnen, boek je via shop.fortevenementen.nl

Vlieg je mee?

PAMPUS 125 JAAR

GA VOOR PAMPUS!
GENIET VAN EEN UNIEK
FORT VOL VERHALEN, WAAR JE
KUNT STRUINEN, JE LATEN RONDLEIDEN
EN OP SPEURTOCHT KUNT GAAN. ONTDEK HOE
HISTORIE HIER TOT LEVEN KOMT. LAAT JE VERRASSEN!

PAMPUS FORT EILAND

heijmans

OOK HEIJMANS

**Restauratie met hart voor behoud van cultuur-
historische waarde, met oog op de toekomst.**

Al ruim 45 jaar leveren wij met passie en gevoel een waardevolle bijdrage aan een optimaal herstel en behoud van monumenten.

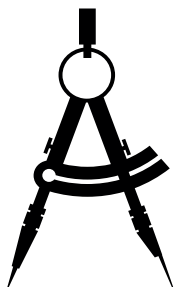
Of het nu om forten, gemalen, gedenkmmonumenten, stadsmuren of bruggen gaat, wij werken met hart en ziel aan het beste eindresultaat.

Meer weten? Bekijk www.heijmans.nl/restauratie of neem direct contact op: ✉ info@heijmans.nl en ☎ 073 543 511.

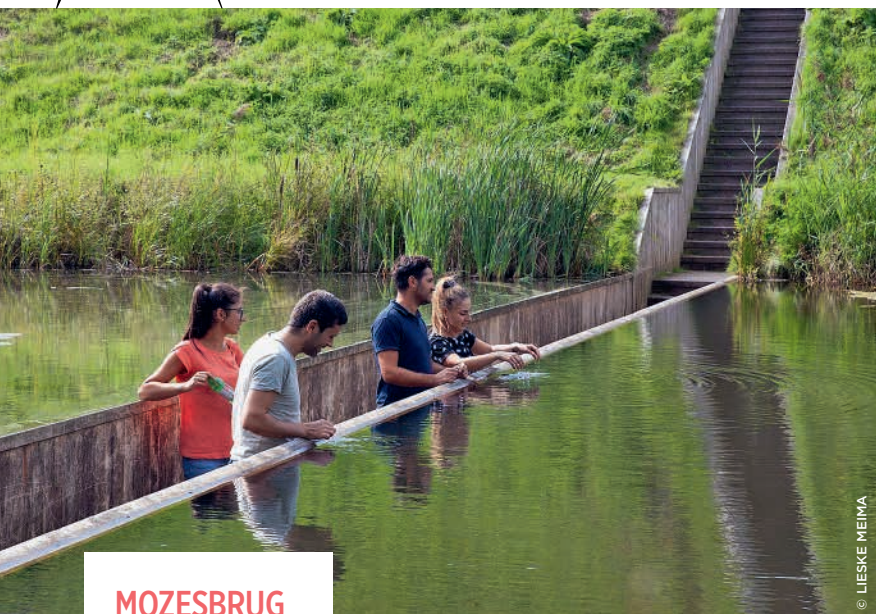

ARCHITECTUUR IN DE ZUIDERWATERLINIE

Oud ontmoet *nieuw*

De forten De Roovere en Henricus in West-Brabant zijn terug. Met spannende torens en een brug duik je in de geschiedenis van de Zuiderwaterlinie.

MOZESBRUG

De brug ligt als een sleuf in de gracht. Het water staat tot aan de rand. Zo kan de bezoeker zich voor even Mozes wanen.

© LIESKE MEIMA

POMPEJUSTOREN

De toren op De Roovere (25 meter hoog, 129 treden) kreeg de naam van de eerste bevelhebber, Pompejus de Roovere. Hij was een belangrijk bestuurder. De onderste treden van de toren dienen ook als tribune; er is plaats voor ruim 200 mensen.

© DICK VERMAAS

© NATUURMONUMENTEN

FORT HENRICUS

Bij de restauratie is gebruik gemaakt van een gedetailleerde kaart uit 1735. In de 19e eeuw waren de aarden wallen afgegraven. Alleen vanuit de lucht kon je nog zien dat er een fort had gelegen. Wallen en grachten zijn weer hersteld.

Twee jaar geleden traden het Metropole Orkest en Colin Benders (Kytelman) samen op. Een klassiek orkest met een artiest op een enorme synthesizer. When old meets new. Het leverde spannende muziek op. Zo'n spanning ervaar je ook in historische binnensteden, waar oude panden worden vervangen door moderne bouwwerken. Oud en nieuw ontmoeten elkaar nu ook op de pas gerestaureerde forten De Roovere en Prins Henricus, die deel uitmaakten van de West-Brabantse Waterlinie, zoals dit deel van Zuiderwaterlinie heet; het is de oudste waterlinie van ons land.

Fort De Roovere bij Halsteren dateert uit 1628. Het begon als een aarden fort. Vestingbouwer Menno van Coehoorn versterkte het fort in 1727. Fort Henricus bij Steenberg, 8 kilometer noordelijker, is in dezelfde tijd als De Roovere aangelegd, namelijk in 1626. David van Orliens tekende voor het ontwerp: vijf bastions en een watervoerende gracht met een contrescarp (een steile buitenwal). In 1816 verloren de twee forten hun militaire functie.

De Roovere en Henricus zijn niet alleen gerestoreerd. Ze hebben ook eigentijdse toevoegingen gekregen, gemaakt door architectenbureau RO&AD (Ro Koster en Ad Kil) uit Bergen op Zoom. Vanaf houten uitkijktorens kunnen bezoekers de forten in hun landschap zien; bruggen – eveneens van hout – verbinden de terreinen met dat landschap.

Ook op ander belangrijke punten van de West-Brabantse Waterlinie komen objecten ontworpen door RO&AD, met dezelfde vormgeving en materialen (met name Accoya duurzaam hout). Daardoor is ook hier de spanning tussen verleden en heden voelbaar.

Ontdek deze architectonische hoogstandjes en meer forten of vestingsteden in de Zuiderwaterlinie. Fiets of wandel tussen Grave en Bergen op Zoom, routes vind je op zuiderwaterlinie.nl •

MARKANTE TORENS OP HERNIEUWDE FORTEN

ATLANTIKWALL

STRIJD LANGS DE KUST

Jarenlang is er niet naar de Atlantikwall omgekeken, maar tegenwoordig is de belangstelling voor dit imposante verdedigingswerk groeiende.

Al snel nadat de Duitsers in het voorjaar van 1940 West-Europa bezetten, begonnen ze met de bouw van kustbatterijen; die moesten de belangrijke zeehavens verdedigen. Tegelijkertijd was het idee dat kustbatterijen langs het Kanaal de beoogde invasie van Engeland – Operatie Zeeleeuw – konden ondersteunen. In ons land kwamen er bij Vlissingen, Hoek van Holland en IJmuiden dergelijke verdedigingswerken. De kustbatterijen hadden een behoorlijk geïmproviseerd karakter. Zo gebruikten de Duitsers kanonnen uit hun oudere verdedigingslinies en de verslagen legers in Polen, de Balkan-landen, Tjecho-Slowakije en Frankrijk. Allemaal hadden ze hun eigen reserve-onderdelen en munitie.

1940

De Duitsers verloren de Slag om Engeland in het najaar van 1940 en Operatie Zeeleeuw werd afgebla-

zen. Daarop richtte Hitler zijn aandacht op het creëren van Lebensraum in Oost-Europa. De opmars, die eerst vlot verliep, bleef steken voor de buitenwijken van Moskou. Op dat moment vroegen de Russen hun bondgenoten om een tweede front te openen in West-Europa. Voor een tweefrontenoorlog kwamen de Duitsers mankracht en materiaal tekort. Hitler gaf daarom eind 1941 het bevel tot de bouw van de Neue Westwall langs de kusten van de Noordelijke IJszee, Noordzee en Atlantische Oceaan – de oude Westwall lag tussen Duitsland en Frankrijk. De nieuwe kustverdedigingslinie moest “elke landingspoging, hoe krachtig ook, weerstaan met inzet van het kleinst mogelijke aantal permanent aanwezige militairen”.

MIJN ATLANTIK WALL

Anke van der Laan

Directeur Nationaal Monument Oranjehotel

IN DE POLIZEIGEFAANGNIS, BETER BEKEND ALS ORANJEHOTEL, KUNNEN BEZOEKERS ERVAREN WAT ER TIJDENS DE BEZETTING GEBEURDE.

“Nadat in 2009 de laatste gevangenen uit het huis van bewaring waren vertrokken, is de Stichting Oranjehotel aan de slag gegaan om zoveel mogelijk te behouden. Twee derde van de gebouwen is gesloopt, maar van het deel met de belangrijkste vertrekken, waaronder Doodencel 601, hebben we een herdenkingscentrum kunnen maken. In het Oranjehotel zaten ruim 25.000 mensen gevangen, onder wie Erik Hazelhoff Roelfzema (Soldaat van Oranje), de schrijver Simon Vestdijk en de Leidse professor Cleveringa die protesteerde tegen de schorsing van Joodse docenten. Een groot aantal gevangenen is vanuit het Oranjehotel getransporteerd naar andere gevangenis- en kampen. Voor ruim 250 was dit het eindpunt; zij zijn op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd. We maken in het herinneringscentrum voelbaar wat het betekent om gevangen te zitten als je opkomt voor vrijheid. In ons educatieve programma leggen we daarom een link met gebeurtenissen in de wereld van nu. We willen zoveel mogelijk mensen kennis laten maken met deze kant van de bezetting. Er waren al herinneringscentra in de voormalige kampen van Westerbork, Vught en Amersfoort. Maar nu is er ook één in de Randstad, waar je kunt zien hoe het was.”

Nationaal Monument Oranjehotel, Van Alkemadelaan 1258, Den Haag.

Het herinneringscentrum is geopend van dinsdag t/m zondag van 11.00 tot 17.00 uur. Info: oranjehotel.org

In de praktijk betekende dit uitbreiding en versterking van de al gebouwde kustbatterijen. Daartussen kwamen nieuwe veldversterkingen en bunkers. Een jaar later verordonde Hitler dat de enorme verdedigingslinie tussen de Noordkaap en de Spaanse grens, met een lengte van ruim 6000 kilometer, ook “onneembaar” moest worden voor een aanval over land, aan de achterkant van de linie dus. In deze tijd werd voor het eerst van een Atlantikwall gesproken.

1943

Organisation Todt voerde het ongekend grote bouwproject uit. Naamgever Fritz Todt had een grote reputatie verworven met de efficiënte manier waarop hij na 1933 het Duitse snelwegennet had uitgebreid en verbeterd. Op het hoogtepunt, in 1943, werkten er in West-Europa een half miljoen arbeiders voor Organisation Todt. Dat waren vrijwilligers die, gelokt door hoge lonen, werkten voor (onder)aannemers van de Duitsers en mensen die gedwongen door de Arbeitseinsatz werden ingezet. In Noorwegen waren het vooral krijgsgevangenen en dwan-

garbeiders die de Atlantikwall bouwden. Van de 140.000 Russen en Polen die daar werden ingezet, kwamen er 20.000 om door honger, kou en mishandeling. Naar schatting hebben al deze mensen 25 miljoen kubieke meter beton verwerkt in 17.000 zware en 100.000 lichte bunkers met gestandaardiseerde ontwerpen.

1944

De Atlantikwall bestond uit bunkers in kleine of grotere complexen zoals batterijen, commandoposten, vliegvelden en infanteriesteunpunten. Dit werden Widerstandsnester en Stützpunkte genoemd. Tientallen van deze bunkercomplexen in een afgebakend gebied vormden een Stützpunktgruppe of een Verteidigungsbereich. Hiervan waren er in Nederland ruim twintig. De elf belangrijkste havens in de Atlantikwall werden Festung genoemd; langs onze kust ging het om Hoek van Holland en IJmuiden. Uiteindelijk zijn er in Nederland zo'n 2000 zware en 21.000 lichte bunkers gebouwd. Ertussen lagen tankmuren en -grachten, loopgraven en mijnevelden. Vanaf 1944

Na de oorlog waren bunkers speelobjecten voor kinderen, jongeren hielden er feesten en kusten er hun eerste liefdes.

Kustwandeling

NOORDWIJK

Bij het Atlantikwall Museum Noordwijk begint een wandelroute van 3,6 km langs de restanten van de Duitse verdedigingslinie in de duinen. Je komt bunkers en loopgraven tegen, maar ook het voormalige zwembad dat speciaal voor de soldaten is gebouwd. Verder kom je langs een munitiebunker waarin het Engelandvaardersmuseum is gevestigd. Op atlantikwall.nl kun je de route downloaden.

© JORN BAARS

BUNKERDAG

De meeste bunkers zijn niet toegankelijk. Behalve op de jaarlijkse Bunkerdag. Dan zijn de bunkers van Zeeland tot Schiermonnikoog voor één dag open.
Info: bunkerdag.nl

hindernissen, zoals Rommelasperges – puntige palen die schuin in de grond waren gestoken. De hele kuststrook werd voor de Atlantikwall ontruimd. Niemand mocht er komen. 300.000 mensen die dichtbij de kust woonden, werden geëvacueerd en hun huizen werden gesloopt. Alleen al in Den Haag zijn ruim 3000 huizen afgebroken om een tankgracht van 300 meter breed dwars door de stad aan te leggen; de 150.000 bewoners moesten vertrekken.

1945

Tegen het einde van de oorlog voegden de Duitsers nog een element aan de Atlantikwall toe, één waarmee ons land al eeuwen ervaring had: water. De negen waterlinies die ons land tot dan kende, waren allemaal op hetzelfde verdedigende principe gebaseerd: een brede strook land onder een laag water zetten.

Daar kwamen in '44 en '45 de Vordere en Hintere Wasserstellungen bij. De eerste liep van Edam, langs de Stelling van Amsterdam, tot Rotterdam en moest een aanval vanaf zee bemoeilijken. De Hintere Wasserstellung lag wat meer naar het oosten en volgde grotendeels de Oude Hollandse Waterlinie tussen Muiden en Gorinchem. Deze moest een aanval uit het oosten over land tegenhouden. Hij is nooit gerealiiseerd door gebrek aan mankracht en materialen.

De Vordere Wasserstellung is wel tot stand gekomen en ook ingezet. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog stond maar liefst 250.000 hectare land onder water, negen procent van het landoppervlak. Vooral Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Gelderland werden getroffen.

Na 1945

De omvang van de Atlantikwall en de impact op het kustlandschap zijn ongekend. En toch is de belangstelling voor dit immense bouwwerk van recente datum. Na de bevrijding werden veel bunkers, tankgrachten en loopgraven opgeruimd voor de wederopbouw van kustplaatsen en later ook voor de uitvoering van de Deltawet. Maar restanten van de Atlantikwall in duinen van particuliere eigenaren

bleven veelal liggen, omdat aanvragen van vergunningen en subsidies veel administratieve rompslomp vergden – de eigenaren lieten het er vaak maar bij zitten. Op enkele locaties langs de kust zijn er daarom nog vrijwel intacte bunkercomplexen.

Bunkers die niet werden opgeruimd, kregen na verloop van tijd een nieuwe functie. Door de betonnen wanden van soms meer dan twee meter zijn de temperatuur en de luchtvochtigheid vrij constant. Dat maakt ze tot zeer geschikte overwinteringsverblijven van verschillende vleermuissoorten. Veel bunkercomplexen hebben inmiddels de status van monument, langs de hele kust zijn musea gevestigd in bunkers, en fiets- en wandelroutes leiden belangstellenden langs dit erfgoed. •

Meer weten: bezoekatlantikwall.nl

Kustwandelingen

HOEK VAN HOLLAND

De Tweede Wereldoorlog is in Zuid-Holland nog overal aanwezig. Van Noordwijk tot de Punt van Goeree waren stranden, kust, havens, dorpen en steden aan zee het domein van de Atlantikwall. Erfgoedhuis Zuid-Holland heeft zes fietsroutes (29-40 km) gemaakt die je langs overblijfselen van de Atlantikwall voeren. Elke route staat in een brochure met foto's en informatie: erfgoedhuis-zh.nl/atlantikwall.

MIJN ATLANTIK WALL

Jan Heus

Vicevoorzitter Stichting Atlantikwall Museum Noordwijk

DE BUNKERS ZIJN GERESTAUREERD, HET MUSEUM DRAAIT GOED. MAAR DAT GING ALLEMAAL NIET VANZELF.

“Het museum is gevestigd in een vuurleidingspost, een enorme commandobunker van drie etages, ten noorden van Noordwijk. Hij is eind 1943 gebouwd. De post was met een gangenstelsel van 500 meter verbonden met twee munitiebunkers. In die gangen lag een spoorlijntje waarover munitie werd vervoerd. Na de oorlog was het een fantastisch speelterrein voor kinderen uit het dorp. Begin jaren zeventig vond de gemeente dat het te gevaarlijk werd en is het hele bunkercomplex onder het duinzand weggewerkt. In 2001 kwam het idee om het bunkercomplex, inclusief de gangen, weer zichtbaar te maken. En toen we in 2004 de vergunningen rond hadden, zijn we begonnen met graven. Veertien jaar lang hebben we elke zaterdag puin en zand versleept, met schop en kruiwagen. Meer dan 80.000 kuub puin en tonnen zand hebben we eruit gehaald. Je kunt weer door de gangen lopen. De vuurleidingspost is ingericht als museum en ziet eruit zoals de bezetter hem heeft achtergelaten. Er is aan het eind van de oorlog een film opgenomen, dus we wisten hoe het was ingericht. We hebben stad en land afgezocht om precies die spullen in het museum te krijgen. Het loopt uitstekend, we krijgen elk jaar meer bezoekers.”

Atlantikwall Museum Noordwijk, Verlengde Bosweg 1, Noordwijk. Het museum is van 1 mei t/m 31 augustus op zondag geopend en op aanvraag voor groepen (ook op weekdagen). Info en aanmelden: atlantikwall.nl

FORSTELIJK TROUWEN

Een historische gebeurtenis op een historische plek: trouwen in een van de waterlinies is een uitstekend idee.

Het lijkt in tegenspraak, de liefde bezegelen op een plek die in het teken stond van oorlog. Waar soldaten bivakkeerden in erbarmelijke omstandigheden en zich opmaakten voor de strijd, gesteund door het typisch Hollandse 'wapen' water. Maar de defensiewerken van toen zijn getransformeerd tot aantrekkelijke locaties waar veelvuldig wordt getrouwd. Tegenwoordig triomfeert hier de liefde! Nergens anders vind je zo'n bijzondere combinatie van stoer en idyllisch, van historie en natuur. En aan het decor hoeft je helemaal niks te doen, het is al prachtig van zichzelf. Een geslaagde fotoreportage is dus gegarandeerd. De Nederlandse vestingsteden zijn regelrechte

beauties en worden ook wel de parels van de waterlinies genoemd. Het zijn compacte, charmante steden met tal van bijzondere plekken waar huwelijken kunnen worden gesloten. Denk bijvoorbeeld aan een voormalig arsenaal of monumentaal stadhuis. En wie droomt van een echt sprookjeshuwelijk, kan terecht in een van de kastelen die de waterlinies rijk zijn.

Dansen in de artillerieloods
Ook op veel forten worden trouwbeloften uitgesproken. Een groot pluspunt van een huwelijk hier is dat je de hele dag, voor alle onderdelen, op hetzelfde terrein kunt blijven met je gasten. Zowel binnen in het fort als buiten in de natuur is er veel ruimte. Stel je eens

voor: op het gras, onder een bloeiende boom, elkaar het ja-woord geven, daarna taart en champagne bij de fortgracht, dineren aan lange tafels bij de fortwachterswoning, en laat de DJ dan maar komen voor een dansfeest in de artillerieloods. Ook in de herfst of winter is het fijn vertoeven op een fort. Juist binnen de dikke formuren voel je je één met je vrienden en familie. Lekker tafelen bij de houtkachel onder het gewelfde plafond van de bomvrije kazerne is een onvergetelijke belevenis. En wat dacht je van een ontvangst met vuurkorven en glühwein? In de waterlinies leg je de basis voor een langdurig en liefdevol huwelijk: samen zo sterk als een fort. • forten.nl/trouwen

A full-page photograph of a bride and groom dancing in a historic waterline fort. The bride is wearing a white, multi-layered tulle gown and holding a bouquet of colorful flowers. The groom is wearing a blue suit. They are in a romantic embrace, looking at each other. The setting is a long, arched corridor with brick walls and floors, illuminated by warm, golden lights. The ceiling is made of woven straw or reeds. The overall atmosphere is romantic and historic.

FEESTJE!

Op de forten van de waterlinies kun je niet alleen trouwen maar ook andere feestelijke gebeurtenissen vieren, zoals een verjaardag, receptie of familiereünie. Voor elk seizoen zijn er volop leuke mogelijkheden, binnen én buiten. Forten zijn hiernaast zeer geschikt voor zakelijke bijeenkomsten. De omgeving is rustgevend en inspirerend, en alle moderne

faciliteiten zijn aanwezig:

➔ [ZIE FORTEN.NL](http://ZIE.FORTEN.NL)

Heusden

Den Bosch

Woerden

Groenlo

4 BIJZONDERE
VESTINGSTEDEN

Treed binnen

Zelfs als je er toevallig belandt, heb je het meteen: dat onmiskenbare vestinggevoel. Stadswallen, bastions en grachten lokken je verhalen van strijd en glorie in. Wees welkom!

Heusden

Pareltje aan de Maas. Wandel door het Heusden van de 17de eeuw – gloriëtijd van de vestingwerken.

HEERLIJK HEUSDEN

Het strategisch gelegen Heusden bloeide vanaf de 16de eeuw uit tot een levendige garnizoensstad die de Zuiderwaterlinie verdedigde. De vesting ziet er nu bijna hetzelfde uit zoals kaartenmaker Joan Blaeu uittekende: een door zware wallen omgeven vesting met bastions, grachten en ravelijnen. De intieme sfeer is na een grondige restauratie behouden; Heusden is schilderachtig mooi.

MONUMENTAAL GENIETEN

Vergis je niet, achter al die prachtige siergevels kun je heerlijk hip winkelen. Dat je-ne-sais-quoi-gevoel dat je overvalt? Precies, Heusden is een echt kunstenaarsstadje, en dat zie je ook aan de vele galleries en ateliers. Het bruisende hart van de vesting is de oude Vismarkt met haar toprestaurants en ruime terrassen. Vintage- en stylinglovers opgelet: elke eerste zaterdag (maart-november) vindt de gezellige Brocante Markt plaats.

SPEUR
ROND MET
DE GO
HEUSDEN-
APP

DRAAIENDE WALMOLENS OP DE VESTINGMUREN

EEN GOED BEGIN

Wip, voor je op ontdekkingstocht gaat, even binnen bij het interactieve (rolstoelvriendelijke) bezoekerscentrum in het voormalige stadhuis. Hier stip-pel je je ideale bezoekje uit; kies een wandeling, neem een stadsgids in de arm of pak een speurtocht mee. Ook zijn er wisselende stadsexpo's en een mega-maquette te vinden. Even op adem komen? Wandel naar Heemtuin de Meulenwerf: een groene oase, net achter de schattige stadshaven.

Den Bosch

Een stad van zalige uitersten: modern, historisch, relaxed bourgondisch, robuust én verfijnd.

© ANGELINE SWINKELS

© BRIGIT LAUMEN

STAD VAN WALLEN EN WATER

Vestingstad 's-Hertogenbosch heeft een zeer tot de verbeelding sprekende geschiedenis, een die nog altijd springlevend is. De eerste stadsmuren werden hier al in de 12de eeuw opgetrokken. Maar de kanonnen van drie eeuwen later, daar konden zelfs de dikste en hoogste muren niet tegenop. Hoe houd je de vijand dan op afstand? Met... water! Door omliggende stukken land

onder water te zetten kon de zwaarbeladen vijand niet oprukken en bleven de kanonnen buiten schootsafstand. Naar verluid kreeg Den Bosch door haar moerasachtige ligging de bijnaam 'Moerasdraak'.

Water als verdedigingsmiddel leverde uiteindelijk de Zuiderwaterlinie op, die dwars door Brabant loopt, de vroegere scheidslijn van het protestante noor-

den en het katholieke zuiden. Deze linie werd op haar beurt onderdeel van de Zuiderfrontier. De beroemde vestingbouwer Menno van Coehoorn ontwierp in de 17de eeuw dit uniek verdedigingswerk dat de Fransen lang tegenhield - tot het in 1794 een keertje goed voor en de vijand zo kon doormarcheren. Om de stad groeiruimte te geven, is een deel van de vesting gesloopt, maar dat geeft nu net dat eigen karakter: oud naast nieuw, verleden naast heden, een prikkelende combinatie die een tripje waard is.

.....
CULTUURSCHUIMEN ÉN
HISTORIEHAPPEN

VERKEN HET VERLEDEN

Herleef de roemrijke geschiedenis van Den Bosch. Al dobberend in een fluisterboot bijvoorbeeld. Wandel langs middeleeuwse gevelpandjes en duik trendy boetiekjes in. Met de Linie 1629-app fiets je door het verhaal van het Beleg van 's-Hertogenbosch. Zin in een uitdaging? Beklim de machtige 43 meter hoge Sint Janstoren. Archeologen in de dop kunnen in het Archeohotspot van het Groot Tuighuis helpen met het restaureren van vondsten.

BEKLIM DE
HOGE SINT
JANSTOREN

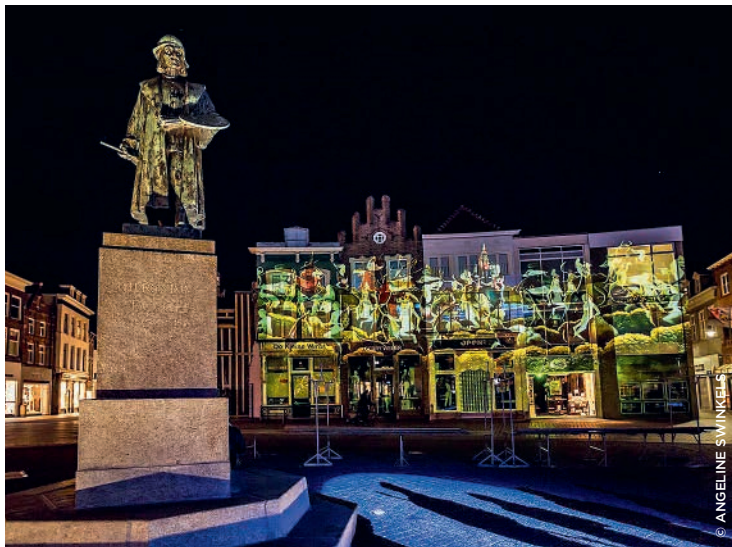
© KERSTIN OPPEL

© EELCO ROOS

BOSSCHE BOLWERKEN EN BASTIONS

Het Bolwerk Sint-Jan is een goed historisch begin, onder het hypermoderne jasje van dit informatiecentrum piepen de oude poorten nog uit. Neem je eigen lunch mee want het kleine stadspark op Bastion Maria is een heerlijke plek voor een picknick. In 'Bastionder', aan de zuidwal van de stad, komt de woelige krijgsgeschiedenis tot leven, ertegenover ligt natuurgebied Bossche Broek dat in oorlogstijd een natuurlijke defensielijn vormde.

© ANGELINE SWINKELS

SURREALIST IN DE MIDDELEEUEWEN

In Het Jheronimus Bosch Art Center kan je het meest complete overzicht van deze kunstenaar ter wereld zien: mysterieuze figuren en griezelige beeldverhalen. In 2021 vindt de volgende Bosch Parade plaats, een knotsgekke drijvende kunstmanifestatie door de hele stad. Nog niet uitgekeken? Op tien minuten lopen ben je bij het Designmuseum én het Noordbrabants Museum.

VERLEDEN
EN HEDEN
GAAN HAND
IN HAND

Centrum van de Oude Hollandse Waterlinie, Boerenmarktstad, Romeins castellum... Woerden is het allemaal.

CASTELLUM LAURIUM

De Romeinen zagen het direct: hier is het goed. Waar nu het Kerkplein is, bouwden zij een stevig fort. Zo werd Woerden onderdeel van de Limes, de noordgrens van het Romeinse Rijk. De Romeinen lieten veel achter: het Stadsmuseum ligt vol mooie vondsten. In parkeergarage Castellum vind je het Drive-in-museum met als topstuk een bronzen kikkerfibula (een Romeinse kledingspeld).

HOOFDKWARTIER VAN DE OUDE HOLLANDSE WATERLINIE

WOERDEN AAN DE SEINE

Vanaf de Parijse Brug heb je het beste uitzicht over de uitgebreide vestingwerken en singels die de stad rijk is. Ooit lag hier de dubbele omwalling, hoe hield je anders de Fransen buiten de deur? Het Waterlinieommetje Woerden (4,5 km) voert je langs de liniehoogtepunten. Dat Woerden hoofdkwartier was van de Oude Hollandse Waterlinie is nog goed zichtbaar: overnachten kan in het Arsenaal en aan het Kazerneplein kan je heerlijk eten.

DE MOOISTE LOKALE PRODUCTEN VIND JE HIER

© BELEEF WOERDEN

GEEL GOUD UIT HET GROENE HART

In de zomermaanden vindt elke zaterdagochtend de Boerenkaasmarkt plaats. In 1885 werden de eerste karrenvrachten kaas hier verhandeld. Sommige tradities leven nu nog voort, zoals de kaasbel. Als deze luidt weet je dat de prijs van de boerenkaas voor boer en handelaar is vastgesteld. Tip: bezoek een kaasboerderij in de buurt en leer hoe het gele goud gemaakt wordt – de lekkerste manier om de streek te verkennen.

Groenlo

Op naar Grollo! Verken stadswallen, bastions en ravelijnen, dit is vestingcultuur op z'n best.

ERVAAR
HET
VESTING-
GEVOEL

WANDEL DOOR DE TIJD

In het Stedsmuseum beleef je het strijd-
bare Grol van eeuwen terug. Met deze
kennis op zak wandel je goed voorbe-
reid de vesting door. Haal bij de VVV
een route naar je gading, de bierroute
bijvoorbeeld – dit is tenslotte de stad
waar Grolsch begon. Óf je pakt het
Vestingstad Express-treintje en laat je
lekker rijden. In de Stadsboerderij leer
je meer over het dagelijks leven van de
Grollenaar van toen.

EEN
17DE-EEUWS
DAGJE
UIT VOOR
IEDEREEN

DE STEDENDWINGER

Frederik Hendrik gebruikte een listige methode
om de vesting en de Spanjaarden die erin zaten
op de knieën te krijgen: circumvallatie. Een
16 km (!) lange wal werd als een strik om de
héle stad gelegd, nét buiten bereik van Grolse
kanonnen. Niemand kon erin of eruit. Frederik
Hendrik en zijn troepen wachtten geduldig af.
Na dertig dagen gaven de hongerige Spanjaar-
den zich over. De Spanjool verdween; vesting
Grol hield heldhaftig stand.

DOL OP GROL

Groenlo is een puntgaaf vestingstadje met een stoere geschiedenis. De
vestingsfeer en de ouderwetse straatjes toveren je zo het 17de-eeuwse
Grol in. Op de stadswallen wachten kanonnen op de vijand, in de grach-
ten blikkert het water, een bootje huren kan. De Tachtigjarige Oorlog
zindert er nog na. De vesting was befaamd, tóch lukte het de Spanjaar-
den deze te veroveren. Frederik Hendrik hongerde ze er uiteindelijk uit.

WINTERFORTEN ZIJN HOT

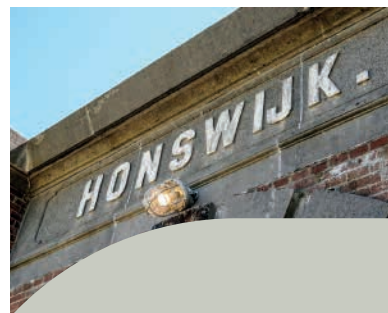
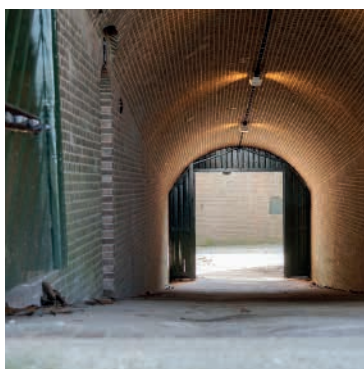
Ook als de temperaturen dalen en de dagen korter worden, ben je van harte welkom in de waterlinies.

P lezier maken in de linies is niet alleen voorbehouden aan de lente en zomer. Ook in de winterse maanden is er genoeg te doen in de vestingsteden, kastelen, bunkers en op en rond de forten. Er zijn gezellige taveernes waar je terecht kunt voor warme choco bij het houtvuur, een winterdiner of verschillende proeverijen. Forteland Pampus heeft zelfs zijn eigen winterrestaurant genaamd Winterlicht. Je reis start op een sfeervolle klipper met Pampusbier op de tap. En of het nou wel of niet gesneeuwd heeft, in vestingsteden en op veel forten worden kerstmarkten en winterfairs georganiseerd. Voor bedrijven of familie-uitjes zijn er arrangementen te boeken voor kerstdiners, (kerst)concerten, dinershows of escape rooms. Wie meer diepgang wil, kan een een van de vele musea bezoeken of zich laten rondleiden door een gids. Op winterforten.nl staat het gehele winterse waterlinie-aanbod. •

Samen werken aan het behoud van onze cultuurhistorische bouwwerken

de wereld mooier maken

Je verplaatsen in hoe het er rond 1880 uit heeft gezien blijft fascinerend en uitdagend!

Michel Deterd Oude Weme, uitvoerder Van der Ven

www.vanderven.nl

WIN MEER, BELEEF MEER

Bij de BankGiro Loterij wint u meer en beleeft u meer. Niet alleen maken we dagelijks een winnaar bekend van prijzen tot wel € 1 MILJOEN, ook krijgt iedere deelnemer de BankGiro Loterij VIP-KAART. Met deze kaart heeft u zolang u meespeelt gratis toegang tot ruim 100 musea in Nederland en tot wel 50% korting op avondjes en dagjes uit. Stichting Liniebreed Ondernemen heeft dankzij de deelnemers een eenmalige schenking van € 300.000,- ontvangen om forten en vestingen te helpen een zo groot mogelijk publiek te bereiken.

GRATIS naar 100 musea

Tot 50% KORTING op dagjes uit

KANS OP VIP-evenementen

Ook meespelen en uw eigen VIP-KAART ontvangen?
Ga naar bankgiroloterij.nl

BankGiroLoterij

— SINDS 1961 —

WIN MEER, BELEEF MEER